

Angolszász hatások a magyar jogbölcseleti gondolkodásban *

1. A magyar jogbölcseleti tradíció áttekintő értékelésekor két általános megjegyzést szoktak előrebecsíteni.¹ Így elsősorban Magyarország földrajzi adottságából, történeti-kulturális kötődéséből és kapcsolatrendszeréből adódó sajátosságról tesznek említést, melynek köszönhetően a hazai jogi (jogbölcseleti) gondolkodást alapvetően meghatározta az osztrák és német jogtudomány eredményeinek az átvétele és interpretálása. Emellett azonban számos magyar jogbölcseleti gondolkodó szemléletmódját más jogfilozófiai irányultság, jogi kultúra is megérintette, így beszélhetünk francia, olasz és még inkább angolszász hatásról. Másodsorban Európa e közép-keleti régiója történeti fejlődésére jellemző kettősséget emelik ki, mely a jogtudomány és különösképpen a jogbölcseleti gondolkodás fejlődésére is rányomta bélyegét. Így egyidejűleg tapasztalható a magyar jogi gondolkodásban a „Corpus Iuris” révületében való élés, mely a jogi konzervativizmus megnyilvánulásaként

* A tanulmány szerkesztett, rövidebb változata az Állam- és Jogtudomány, 37 (1999) 1-2. számában „Angolszász hatások a második világháború előtti magyar jogbölcseleti gondolkodásban” címmel jelent meg.

¹ A magyar jogbölcseleti gondolkodás történetét átfogóan tárgyaló irodalomból a teljesség igénye nélkül lásd: SOMLÓ Bódog, *Die neuere ungarische Rechtsphilosophie*, Archiv für Rechts- und Wirtschaftsphilosophie, 1 (1907-08) 315-323.; FINKEY Ferenc, *A tételes jog alapelvei és vezéreszméi: Bevezetés és a jogbölcselet kifejlődésének története*, Budapest, Grill Károly Könyvkiadóvállalata, 1908.; HORVÁTH Barna, *Die ungarische Rechtsphilosophie*, Archiv für Rechts- und Wirtschaftsphilosophie, 24 (1930) 37-85.; SZABÓ Imre, *A burzsoá állam- és jogbölcselet Magyarországon*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1955.; HANÁK Tibor, *Az elfelejtett reneszánsz: A magyar filozófiai gondolkodás századunk első felében*, Bern, Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, 1981.; SZILÁGYI Péter, *Fejezetek az ELTE Állam- és Jogelméleti Tanszékének történetéből*, = Acta Facultatis Politico-Iuridicae Universitatis Scientiarum Budapestiensis de Rolando Eötvös Nominatae, Tomus XXVI, Budapest, ELTE Állam- és Jogtudományi Kar, 1984, 105-153.; SAMU Mihály, SZILÁGYI Péter, *Az állam- és jogelmélet oktatásának története egyetemünkön*, = Az Állam- és Jogtudományi Kar szerepe a magyar jogtudomány fejlődésében, szerk. HORVÁTH Pál, Budapest, ELTE Állam- és Jogtudományi Kar, 1985, 313-392.; LOSS Sándor, SZABADFALVI József, SZABÓ Miklós, H. SZILÁGYI István, ZÓDI Zsolt, *Portrévázlatok a magyar jogbölcseleti gondolkodás történetéből*, Miskolc, Bíbor Kiadó, 1995.; POKOL Béla, *Moór Gyula és Horváth Barna jogkonceptiója*, Magyar Jog, 40 (1998) 5. sz. 257-267.; POKOL Béla, *A XIX. századi magyar jogelmélet*, Jogtudományi Közlöny, 53 (1998) 7-8. sz. 287-293.; PERECZ László, *A belátásos elmélettől a mezőelméletig: A magyar jogfilozófia fél évszázad: Pikler, Somló, Moór, Horváth, Századvég*, 1998 ősz, Új folyam, 10. sz. 73-94.; SZABADFALVI József, *Jogbölcseleti hagyományok*, Debrecen, Multiplex Media – Debrecen University Press, 1999.

értékelhető, illetve az aktuálisan legmodernebb jogelméleti törekvések szinte naprakész közvetítése a magyar jogtudomány és jogi oktatás számára. A legjelentősebb magyar jogfilozófusokra ez utóbbi sajátosság a leginkább jellemző. A továbbiakban a magyar jogbölcseleti gondolkodás vázlatos áttekintése kapcsán az alig számontartott angolszász hatásokat kívánom bemutatni, melyek többnyire termékenyítő impulzusként hatottak honi jogi kultúránkra.

2. A magyar jogbölcseleti gondolkodás történetében a XX. század közepéig – ha csupán a legrepresentatívabb jogfilozófusainkra gondolunk – három nagy (természetjogi, jogpozitivist és neokantiánus) korszakot különíthetünk el, nagyjából követve az európai (kontinentális) jogbölcseleti gondolkodás tradícióit. A természetjogi gondolkodás jelenlétével már az első magyarországi jogi fakultáson, a nagyszombati egyetemen találkozunk, ahol a római jog keretében került sor a természetjogi tanok oktatására. A XVIII. század közepén az akkori uralkodó, Mária Terézia vezettette be a természetjog intézményes oktatását. A jogbölcselet művelésének és oktatásának alapjait ekkoriban Hugo Grotius tételei, illetve a Samuel Pufendorf és Christian Wolff nevével fémjelzett racionalista természetjog képezte. E tanok legfőbb képviselője és közvetítője, II. József és II. Lipót egykori tanítója, a később magas közjogi funkciókat betöltő Karl Anton Martini (1726-1806) volt, akinek bécsi egyetemi professzorként latinul írt művei a kiegyezésig kötelező tankönyvként szolgáltak a hazai jogi felsőoktatásban. A természetjogi gondolkodás e válfajában az eredeti természetjogi elvek, a radikális polgári törekvések és célkitűzések „megszelídülve” az abszolutista államnak és uralkodói akaratnak alárendelten érvényesültek. Vagyis a klasszikus természetjogi elvek csupán addig és olyan formában voltak értékesek és szükségesek a Habsburg hatalomnak, ameddig annak legitimáló alapját biztosították. A felvilágosult abszolutizmus számára alapvető fontosságú volt, hogy a jogi képzés során „jó” állami hivatalnokokat képezzenek, akik biztos támaszai a rendszernek.²

A természetjogi tanok terén a XVIII. század legvégétől Magyarországon is a Kant-féle „észjogtudomány” (észjogi iskola) térnyerésével találkozunk. Eleinte a kanti tanokat homályosnak, fellengzősnek, sőt veszélyesnek tartva hivatalosan megtiltották oktatásukat az egyetemi képzésben, azonban a protestáns jogakadémiákon, melyek nyitottabbak voltak ekkoriban az „új” iránt, hamarosan a kötelező irodalom mellett a kanti gondolatok átadása is a tananyag részét képezte.³ A XIX.

² A magyar jogbölcseleti irodalom legelső „szárnypróbálgatásai” a XVIII. század végén – melyek a Wolff-Martini-féle tanok egyszerű interpretációi voltak – Lakits György, Brezanóczy Ádám, Filó János, Dienes Sámuel, Petrovics József, Hirsch Mihály, Demián Antal, Stuhr József Fülöp munkásságához kapcsolódnak.

³ A XIX. század első harmadának jeles magyar jogbölcselei közé tartoztak: Adámi János, Vuchetich Mátyás, Markovics Pál, Szibenliszt Mihály, Csatskó Imre, Vandrák András, Szilágyi János, Banó István, Albélyi Nándor, Gerlóczy Gyula, Wurga János, Szeremley Gábor. Esetükben mindenképpen érvényes az eredetiség hiányára hivatkozni, hiszen a klasszikus természetjog és a kanti észjogi tanok bővületében művelték a jogbölcseletet.

század második harmadának meghatározó jogbölcseleti gondolkodója – az első jelentősebb „magyar” jogfilozófus – VIROZSIL ANTAL (1792-1868) már a kanti filozófia szellemében oktatta a jogbölcseletet. Művei – melyek többsége még mindig latin nyelven íródott – a hivatalos Martini-féle jegyzetek mellett „segéd-könyvként” szolgálták a jogászképzést. Mindazonáltal Virozsil elmélete sajátosan ellentmondásos maradt, kiindulópontjait tekintve a kanti szabadság-eszményt követte, következtetéseiben azonban számos abszolutista igénynek megfelelő megoldás szerepelt. A XIX. század 40-es éveitől PAULER TIVADAR (1816-1886) jogelméleti munkásságában lehetünk tanúi a magyar jogbölcseleti gondolkodás önállósodási kísérletének, mely egyben a – Nyugat-Európában ekkor már reneszánszát élő – jogpozitivizmus irányába tett lépésnek is tekinthető. Jogszemléletének sajátossága, hogy megpróbálta a kanti észjogi alapokat összeegyeztetni a történeti és nemzeti tradíciókat előtérbe helyező német történeti jogi iskola szemléletmódjával.⁴

3. A századfordulóhoz közeledve a társadalmi-gazdasági változásoknak, így az állami-politikai hatalom gyakorlásából magának mind nagyobb szerepet kívánó polgárság törekvéseinek az észjogi felfogás, pláne a klasszikus természetjogi szemléletmód már nem felelt meg. A közép-kelet-európai régióban, így Magyarországon is a társadalomtudományi gondolkodásban egyre nagyobb befolyásra tett szert a „tapasztalati világ” modellálását célzó evolucionista-reformista magyarázatokban megjelenő pozitivistá felfogás. E paradigma-váltás a magyar jogbölcseleti gondolkodásban Pulszky Ágost (1846-1901) és követői tevékenységéhez kapcsolódik.⁵ Somló Bódog épp a századfordulón megjelent írásában szól a magyar jogbölcseleti gondolkodás megújítására tett kísérletről, azok szereplőiről és az újítástól féltő még mindig uralkodó konzervatív szemléletről: „A jogbölcseletnek nálunk is feltámadt az... igazi ellensége: az uralmon lévő érdekeknek az újítástól való félelme. Ha a magyar jogbölcselet megmaradt volna a régi iskola ösvényén, akkor a baj még nem

A XIX. század közepén Hoffmann Pál műveiben már találkozunk az észjogi tanokat a német történeti jogi iskola – Savigny és Puchta – szellemében bíráló felfogással is, mely a jog legfőbb forrását a „nemzeti közszellem”-ben keresi.

⁴ A századfordulóhoz közeledve említésre méltó még Esterházy Sándor neve, aki Aquinói Tamás, Hugo Grotius és Victor Cathrein által fémjelzett ún. katolikus természetjogi gondolkodásnak volt a jeles magyarországi képviselője. Hasonló szellemben publikált még Pompéry János és Frey János is.

⁵ Pulszky Ágost életéről és jogbölcseleti munkásságáról lásd bővebben: CONCHA Győző, *Pulszky Ágost, Jogállam*, 5 (1906) 421-450.; BÁRD József, *Pulszky Ágost jogbölcselete*, Budapest, Magyar Jogászegyleti Értekezések, XXII. köt. 81. füz. 1917.; NAGY Endre, *Pulszky Ágost társadalom- és államtana*, Szociológia, 5 (1977) 2. sz. 207-213.; SZABADFALVI József, *A jogpozitivizmus diadala: Pulszky Ágost élete és munkássága*, = LOSS Sándor, SZABADFALVI József, SZABÓ Miklós, H. SZILÁGYI István, ZÓDI Zsolt, *Portrévázlatok..., i. m.*, 21-44.; KUPA László, *Pulszky Ágost bölcselete*, Budapest, Seneca Kiadó, 1996.

lett volna igen nagy és a természetjogi lom is elheverhetett volna még a pandektajogi és egyházjogi ószer között. De a magyar jogfilozófiának Pulszky Ágostja támadt, a ki friss levegőt hozott a modern angol filozófia ormairól és ebben az üde légkörben izmosodott hatalmas filozófussá Pikler Gyula, a ki... szaktudománya legfőbb kérdései felé fordulva, bátor meg erős elmével kora tudományának színvonaláról keresett azokra feleletet. S mivel ez a felelet nem húzódott meg mindig szérenyen a létező állapotok körén belül, hanem sokszor igen radikális fejlődésre nyitott perspektívát, a konzervatív tényezők, mint már annyiszor, újból ellenségei lettek a jogbölcseletnek.”⁶

Pulszky munkássága révén először lehetünk tanúi a magyar jog- és állambölcseleti, de joggal állíthatjuk a széles értelemben vett társadalomtudományi gondolkodásban a korabeli Európában élenjáró angol tudományos szemléletmód átvételének és alkotó felhasználásának.⁷ Az angol társadalomtudományi gondolkodás iránti affinitása elsősorban annak köszönhető, hogy iskoláinak jelentős részét Londonban végezve már fiatalon megismerkedett az angol kultúrával és tudománnyal.⁸ A szabadságharcot követő emigrációs éveknek köszönhetően az angol mellett más európai nyelveket is kiválóan ismerő Pulszky számára – a kiegyezés révén nem csupán a gazdasági és politikai, hanem a tudományos életben is tapasztalható pezségés következtében – új, korábban nem tapasztalható lehetőségek nyíltak. Megszűntek a korábbi kötöttségek, a társadalomtudományi gondolkodás számára új orientációs minták jelentek meg. Közöttük talán legkézenfekvőbb módon az angol tudomány által megtestesített eredmények, módszerek és paradigmák. Egy olyan vákuum-helyzet alakult ki a korabeli magyar társadalomtudományi, azon belül jogbölcseleti gondolkodásban, amely Pulszky számára – az ő családi-szocializációs hátterével – fényes akadémiai és nemzetközi karrierrel kecsegtetett. Sajnálatos módon e kiemelkedő intellektusú gondolkodót a gyakorlati politika is megérintette, sőt korán bekövetkezett haláláig „fogságban” tartotta, így a hazai társadalomtudományi gondolkodás egy potenciálisan nemzetközi hírnévre várományos tudósát veszítette el.

Pulszky szemléletmódját már korai tanulmányaiban is áthatja a történeti-szociológiai megközelítési mód. A természetjogi-észjogi irányzatok hibáját – Grotiustól kezdődően Leibnitzen át Kantig és Hegelig – abban látja, hogy „a felállított alapeszmék metaphysikai természetűek; nem elemzés által nyertettek, hanem az általános bölcselem a priori felvett elveiből vezettetettek le.”⁹ A másik jelentős irányzat, a „történeti iskola” – miként Pulszky nevezi – alaptételét „a jogi fejlődés határtalan

⁶ SOMLÓ Bódog, *A jogbölcselet tanítása*, Jogállam, 1 (1900) 59.

⁷ Horváth Barna szerint a magyar jogbölcseleti gondolkodás „modern” korszaka Pulszky Ágosttal kezdődik. Vö. HORVÁTH Barna, *Die ungarische Rechtsphilosophie...*, i. m., 37-85.

⁸ Pulszky Ágost édesapja Pulszky Ferenc – mint a Szemere-kormány meghatalmazott londoni követe – révén került Angliába. Gimnáziumi tanulmányait tizennégy éves koráig Londonban (University College School) végezte, majd Torinóban fejezte be.

⁹ PULSZKY Ágost, *A római jog, s az újabbkori jogfejlődés*, Pest, 1869, 19.

voltának bizonyításá"-ban ragadta meg, mely „a tudományt folyvást mozgásban tartva, azt mind a mai napig megmentette a tespedés veszélyeitől.”¹⁰ Pulszky ki-mondatlanul is az ez idő tájt Angliában meghatározó jelentőséggel bíró, Henry Maine nevével fémjelzett történeti jogi iskolára utal, mindemellett a Savigny-féle német iskola gondolatisága is kitapintható.

Az 1872-ben írt *Az angol jogbölcselet történetéhez* című habilitációs értekezé-sében az angol társadalomfilozófia és jogbölcselet fejlődését a legkiemelkedőbb Morus, Bacon, Hobbes, Locke főbb tanainak ismertetésén keresztül mutatja be.¹¹ Tanulmányában az angol és német jogbölcselet kapcsán megállapítja: „... míg Németországban a legújabb ideig mindig egy elvont elven, legfőlebb egy vagy más erkölcsi vagy elméleti tulajdonon alapultak, minden tekintet nélkül a létezőre, Angliában folyvást ennek még mulékony körülményeihez is alkalmazkodtak, meg-annyian, kivétel nélkül, az emberi természet valamennyi elemében keresték rend-szerök magyarázatát.”¹² Dolgozatában legrészletesebben Hobbes és Locke nézeteit elemzi, megvizsgálva a két elmélet hasonló és eltérő tételeit. Láthatóan Hobbes el-méleti megközelítését elfogadva – a teológiai, illetve a metafizikai elmélkedést el-utasítva – az embert és annak természetét vizsgáló módszer fontosságát hangsú-lyozza.¹³ Felfogásában a történeti megközelítés mellett a pozitivista szemléletmó-dot megalapozó empirikus módszer is hangsúlyossá válik. Az érdekes csupán az, hogy mindezt Hobbes kapcsán fogalmazza meg, s nem Comte-ban, hanem benne látja a XIX. századi pozitívizmus megalapozását.¹⁴ De már ugyanebben a tanulmá-nyában fölfedezhető az etnológiai (antropológiai) szemléletmód jelenléte is, mely a Maine nevével fémjelzett angol történeti jogi iskola felfogásának szerves részét képezte.¹⁵

Az etnológiai nézőpont részletesebb bemutatására az 1874-ben megjelent *Az ind jogról* című tanulmányában kerül sor, ahol egy magyar szerző – Mayr Aurél

¹⁰ *Uo.*, 22-23.

¹¹ PULSZKY Ágost, *Az angol jogbölcselet történetéhez*, Budapesti Szemle, 6 (1875) 126-148.

¹² *Uo.*, 130-131.

¹³ „A mennyiségtannál és természettudománynál kezdve, eljut az emberi test, majd az érzé-kek tanához; ettől fölemelkedik a lélektanhoz, a hajlamok és szenvedélyek, a vétkek és erények elemzéséhez, s a jogot és államtudományt ismét erre alapítja. Híven az újkori módszerhez, az ember általános természetét kutatja, hogy az első és legegyszerűbb ele-meket föllefhesse, a melyekre az állam, ‘eme alkat’ szabályainak és törvényeinek ösztéte-leit feloldhassa, s ugyanannyi bizonyosságra törekszik a társadalom kellékeinek, kelet-kezte, fennállása és felbomlása föltételeinek megállapításánál, mint a mennyivel előzményei bírnak. E módszer ma is felülmúlhatatlan...” (*Uo.*, 138-139.)

¹⁴ Vö. KUPA László, *Pulszky Ágost bölcselete...*, i. m., 112-114.

¹⁵ Azt sajnos nem tudjuk, hogy Pulszkynak szándékában állt-e a tárgyalt kérdéskör beha-tóbb és terjedelmesebb ismertetése, amire pedig felkészültsége és érdeklődése alapján predesztinálva volt. A magyar jogbölcseleti gondolkodásnak hetven évet kellett arra vár-ni, hogy Horváth Barna hatalmas monográfiája az *Angol jogelmélet* (1943) magyar nyelv-en bemutassa az angol (amerikai) jog- és állambölcseleti gondolkodás legfőbb irányza-tait és gondolkodóit.

pesti egyetemi tanár – német nyelven megjelent, az ind öröklési jogról írt műve kapcsán főképpen az angol etnológia kutatások eredményeit ismerteti. Lubbock, Waitz, McLennan, Tylor, Morgan, Maine nevét említi, akik nagyobb gondot fordítottak az Európán kívüli népek jogainak tanulmányozására. Pulszky szerint csupán ezen a módon sikerülhet, hogy „az emberi történetből kiszakított lapokat helyreépíthetjük, a kiesett láncszemeket kiegészítsük s a tételesen egymással egyidejűleg egymás mellett jelentkezőkből a múltban egymás után bekövetkezettekre következtetést vonhassunk”.¹⁶ Az „ethnographiával és az emberiség kezdetleges állapotával foglalkozók” esetében kiemeli a „terepen” való jártasság, az empirikus adatgyűjtés fontosságát, ami akkoriban még nem volt általánosan elterjedt.

1875-ben a Magyar Tudományos Akadémia megbízásából – az angol kiadást szűk másfél évtizeddel követve – *A jog őskora*¹⁷ címen fordította le Henry Sumner Maine *Ancient Law*¹⁸ című művét. A példaképének tekintett Maine művéhez több mint száz oldalas, önálló tudományos értékkel bíró, „jegyzetet” fűzött, korrigálva az angol tudományosságban elfogadott szokásoknak a kontinentális szemlélet szerinti hiányosságait (pl. jegyzetek, hivatkozások megjelölése stb.). Pulszky magyarázó megjegyzései harminchárom évvel megelőzték a neves angol pályatárs, Friedrich Pollock hasonló céllal írott munkáját.¹⁹ Maine szemben állt a racionalista természetjogi és szerződéses elméletekkel, illetve a korabeli uralkodó utilitarista és naturalisztikus felfogásokkal. Elutasította mindazokat a nézeteket, amelyek szerint a társadalom életében meghatározó intézményeket az ember racionális természete alakítja ki. Hitt a szokásoknak, az ösztönöknek, az érzelmeknek a társadalmi intézményekben játszott fontos szerepében. A rá nagy hatást gyakorló Savigny felfogásával szemben azt vallotta, hogy a jog és jogintézmények eredetét nem egy mitizált népszellemben (Volksgeist) kell keresni, hanem a történelmi fejlődés menetében megnyilvánuló ésszerűségben.²⁰ Maine nagyívű munkája – az akkortájt Pulszkyt is foglalkoztató kérdésekről – a társadalom keletkezéséről, korai fejlődési szakaszairól és a jognak ebben játszott szerepéről szól. Pulszky igen hamar rádöbbsent Maine igazi jelentőségére, vagyis arra, hogy egy korábban alig használt

¹⁶ PULSZKY Ágost, *Az ind jogról*, Budapesti Szemle, 4 (1874) 359.

¹⁷ Sir MAINE Sumner Henrik, *A jog őskora, összekötöttése a társadalom alakulásának történetével, s viszonya az újkori eszmékhez* (A Magyar Tudományos Akadémia megbízásából fordította, bevezette és jegyzetekkel kísérte Pulszky Ágost), Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 1875.

¹⁸ Henry MAINE, *Ancient Law*, London, Murray, 1861.

¹⁹ Friedrich POLLOCK, *Introduction and Notes to Sir Henry Maine's Ancient Law*, London, Murray, 1908.

²⁰ „A német történelmi iskola az intézmények alakulását figyelemmel kísérte viszonyukban a nemzeti étellel; ... Maine azon meggyőződésétől áthatva, hogy minél egyszerűbbeknek és ésszerűbbeknek látszanak, annyal bizonyosabban bírnak hosszú történelmi múlttal, s alkalmazkodtak lassanként a művelt emberiség általános szükségéhez, – ... – a jog szabályainak történetéből változásai általános törvényeit származtatja, s ezek érvényét összes példákban feltünteti.” Lásd PULSZKY Ágost: *Bevezetés*, = Sir MAINE Sumner Henry, *A jog őskora...*, i. m., xix-xx.

módszer alkalmazásával új távlatokat nyitott a modern jogtudományi gondolkodásban. A primitív és a progresszív társadalmak jogintézményeinek összehasonlító módszer (comparative method) alkalmazásával végzett elemzésével túllépett a Savigny fémjelezte német történeti jogi iskolán, s más módon nem rekonstruálható eredményekre jutott.²¹

A legismertebb Maine-fordításán túl más korabeli angol szerző, így például Caulfield Heron egyik jogtudományi munkáját is lefordította és hozzáférhetővé tette a hazai tudományos élet és az érdeklődők számára, így népszerűsítve az angol jogi gondolkodás eredményeit.²² Említésre méltó még egy kései Maine mű, a *Popular Government* több, mint negyven oldalon való bemutatása a Budapesti Szemlében, mely alkalmat nyújtott Pulszkynak, hogy saját véleményét is kifejtse a „népkormányzat” működési elveiről és intézményeiről²³, illetve a korabeli társadalomtudományi gondolkodást megújító Herbert Spencer tanait kritikailag ismertető terjedelmes tanulmánya (*A társadalmi tudomány és az angol philosophia*), mely az akkoriban mindenkit állásfoglalásra készítő evolucionista szemléletmód társadalomtudományban való alkalmazhatóságát tárgyalja.²⁴ Utóbbi tanulmányában éles kritikát fogalmaz meg Spencer felfogásával szemben, implicit módon kiállva a mainei szemléletmód és módszerek mellett. Spencer „[s]emmit sem szól a történeti módszerről, sőt a történetről igen megvetőleg beszél, pedig nehéz felfogni, mint lehetne bármely társadalmi tudományt is megalapítani a történelem nélkül: a

²¹ E nézetet tükrözi egyébként Pulszky 1888-ban *Jog- és állambölcselet feladatai* címen elhangzott akadémiai székfoglalója is, ahol ekképp jellemzi a történeti-összehasonlító módszert: „A származtató s egybevető módszer kitágította fogalmainkat a történeti múlt-ról a közvetlen feljegyzéseken és emlékeken túl fekvő időkre; megtanított jeleket magyarázni, elmosódott korszakok képét határozottan felfogni, s kiegészíteni, egyes jogtételtől intézményekre, az intézményekből polgárosodási állapotokra következtetni; reákszoktató, hogy a legcsekélyebb maradványtöredékeket, legaprólékosabb tényeket többre becsüljük a tetszetős feltételezésnél; saját jog- és állameszméink viszonylagosságáról, mai tartalmuktól egészen különböző, eredeti magvokról, fokozatos keletkezésökről s növekedésökről felvilágosított; előkészít a váratlan fordulatokra, a melyek minden fejlődést néha félbe látszanak szakítani, valóban pedig előmozdítanak...” (PULSZKY Ágost, *Jog és állambölcselet feladatai*, /Akadémiai székfoglaló/ Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 1888, 23.)

²² Caulfield Denis HERON, *A jogtudomány alapelvei*, (A Magyar Tudományos Akadémia megbízásából fordította és előszóval ellátta Pulszky Ágost) Budapest, 1877.

²³ PULSZKY Ágost, *A demokratia jövője*, Budapesti Szemle, 46 (1886) 1-22, és 202-223.

²⁴ „Szerzőnek a biológiából vett és a szociológiára alkalmazott törvényei közt egyike a legfontosabbaknak ama Darwin által fölfedezett nevezetes törvény az élet versenyéről. Ezen törvény szerint a gyöngébb, kevésbé fölfegyverzett, kevésbé tehetős fajnak szükségkép el kell vesznie a társadalmi harcban.” Pulszky szerint e társadalmi „törvény” nem magyarázza a közösségi lét számos sajátosságát, így: „A mi által az emberi társaság oly magasan az állatok fölé emelkedik, az épen a társas lét, a közös összeműködésnek érzete: a civilisatio egy műve sem érhető el külön álló erőlködések által; a fegyelem és a személyes érdek nem volna elég, ha nem csatlakoznék hozzá a szeretet embertársaink irányában és a társadalmi érdek.” (Vö. PULSZKY Ágost, *A társadalmi tudomány és az angol philosophia*, Budapesti Szemle, 8 (1875) 285-286.

fejlődés tanában, inkább mint másutt, szükséges eszköz a történelem.” De az összehasonlító módszert sem alkalmazza megfelelően, amely pedig számos „tévedés” kiküszöbölésére alkalmas.²⁵ Pulszky fordításaival és mélyreható ismertetéseivel tudományos missziót vállalt magára. Célja az volt, hogy a legkurrensebb kortárs angol filozófiai, szociológiai, közgazdasági, valamint jog- és állambölcseleti tanokat közvetítse a hazai tudomány számára, ezzel elősegítve egy „új” tudós közösség kialakulását, mely egy nyelvet beszél nyugat-európai kollégáikkal.

E közvetítő tevékenység csúcspontjának tekinthetjük az 1885-ben nyomtatásban megjelent *A jog és állambölcselet alaptanai* című korszakos művét, melyben a korabeli európai tudományos sztenderdek kijelölésére és egy ebből táplálkozó saját elmélet megalkotására vállalkozott.²⁶ Egyetemi előadásait összegző könyve 1888-ban angol nyelven is megjelent Londonban.²⁷ A kedvező fogadtatás ellenére a nagy cél, a mintaértékűnek tekintett angol tudományos közéletbe való „berobbanás” nem sikerült. A kontinensről Angliába talán csak egy új paradigmával lehetett volna betörni. Spencer grandiózus opuszai mellett nem volt helye szintetizáló alapmunkának. A hazai tudományosság szempontjából azonban mégis mérföldkő Pulszky teljesítménye, hiszen megjelenésétől számítják Magyarországon a jogpozitivisták szemléletmód diadalra jutását.²⁸ Fő művében – részben visszatért a pályája kezdetén vallott felfogásához – a mainei összehasonlító-történeti szemléletmód alapján vizsgálódik, illetve Spencer gondolatait felhasználva alakítja ki elméleti téziseit. Könyve előszavában szükségesnek tartja, hogy megnevezze az angol társadalomtudomány kiválóságait, akiknek a hatása művében bibliográfiai utalások nélkül is kézzelfogható: „Általában legtöbb anyagot merítettem egyrészt Spencer Herbert nagy szabású bölcseleti és társadalomtudományi rendszerét megtestesítő munkáiból, másrészt azon a jogfejlődés korai szakaszaira nézve alapvető tanulmányokból, a melyet Maine Sumner Henrik tett közzé. Ezeknek, bár szorosan egyikük tanait sem követem, hatása egyaránt kiterjed könyvem minden részére.”²⁹ A szoros

²⁵ *Uo.*, 267.

²⁶ PULSZKY Ágost, *A jog- és állambölcselet alaptanai*, Budapest, Eggenberger-féle Könyvkereskedés, 1885.

²⁷ PULSZKY Ágost, *The Theory of Civil Law and Society*, London, T. Fisher Unwin, 1888.

²⁸ Pulszky könyvében a kor társadalomtudományi felfogásának megfelelően a szociológiát helyezi a tudományok hierarchiájának csúcsára, s ennek alárendelten képzel el a jog- és állambölcselet diszciplínáját, mely „az emberi társas együttlét alakzatainak és szabályainak elmélete”. A jog- és állambölcselet – mely szerinte a jogi és állami intézmények természetét, jelentőségét és rendszerét, valamint eredetük, összefüggéseik és eszményeik törvényszerűségeit vizsgálja – a jognak olyan társadalombölcselete, amelynek elméleti és módszertani alapját a pozitivisták filozófia képezi. Különbséget kell azonban tennünk a jogpozitivismus és Pulszky pozitivizmusa között. Felfogásában a pozitivisták tudomány-eszmény vallás- és metafizika-ellenes irányultságú agnoszticizmussal párosul. Nézete szerint a tudomány feladata az oksági kapcsolatok és törvényszerűségek föltárása: „... a tudomány... a jelenségek magyarázata, mert tudományosan megmagyarázni annyit tesz, mint okszerűséget kimutatni.” (PULSZKY Ágost, *A jog- és állambölcselet alaptanai*..., *i.m.*, 4.)

²⁹ *Uo.*, Előszó

értelemben vett jogbölcseleti kérdéseket tárgyaló rész kapcsán újabb angol szerzők nevét említi: „... az utolsó fejezetek megírásánál sok részben hasznomra volt... a jog fejlődéséről és forrásairól irt angol munka, a melyek közül különösen ki kell emelnem Clark Practical Jurisprudence-ét és Holland Jurisprudence-ét, Lightwood tanulmányát a tételes jog természetéről, és Pollock értekezéseit az erkölcsstan és a jogtudomány köréből.”³⁰ E szerzők és művek jól reprezentálják Pulszky tájékozódását, hiszen a korabeli angol analitikai pozitivizmus jeles alakjai mellett a mainei hagyományokat folytató, később „historical jurisprudence” néven ismertté váló jogelméleti irányzat képviselőjének munkái képeztek orientációs mintát számára.

Társadalom- és államelméleti fejtegetéseiben az állandó fejlődést föltételező gondolatában Darwin és Spencer hatása fedezhető fel. Az „életérdek” mint motiváló, mozgató erő áthatja az emberi létet és a társadalmi együttműködést. Az emberekben rejlő társasági (társulási) hajlamot – amely biztosítja az emberek társas együttélését – pszichológiai, biológiai okokra vezeti vissza. A társadalom Pulszky-nál – Spencer hatására – szerves egészként jelenik meg, mely nem más, mint kölcsönös összefüggésen alapuló „összeműködés”.³¹ A spenceri eredetű szervesség gondolata – szerencsére – nem viszi el felfogását a biologizmus útvesztőibe, sőt attól el is határolja magát. A szervesség nála annyit jelent, hogy a társadalom elkülönült szervekkel (szervezetekkel) és feladatokkal bír. Sajátos módon közelíti meg a társadalmi létet és annak fejlődési alapmotívumát. Evolucionista alapon magyarázza az uralkodó és az alárendelt társadalom egymással vívott folytonos harcat. Az uralkodó társadalommal szembenálló alárendelt társadalom egyetlen célja az uralmon lévők hatalmának megszerzése, a hatalomra törekvés. A harc középpontjában mindig az állam áll, az állam számára nem más, mint maga az „uralkodó társadalom”. Az emberiség történetét a „történeti társadalmak” változásának bemutatásával modellálja.³²

A szorosan vett jogbölcseleti kérdések tárgyalása során a korabeli angol (analitikai) és német pozitivisták (Begriffsjurisprudenz) felfogás fogalmaival és megközelítési módjaival találkozunk. Pulszky itt kifejtett gondolatait a magyar jogpozitivisták jogszemlélet első koherens elméletének tekinthetjük. A jog fogalmának

³⁰ *Uo.*

³¹ „... a társadalom sem kizárólag, és nem közvetlenül áll egyes személyekből, nem egyszerű összetétele végső elemeinek hanem keblében a személyek és az azok uralma alatt álló dolgok különböző természetű és rendű csoportokban egyesülnek, a mely csoportok szövetvényei képeznek egyetemességükben társadalmat, számos közbenső alakulatot tüntetvén fel, a melyek kölcsönhatásából fejlődik a társadalom szervezkedése.” (*Uo.*, 72-73.)

³² Az egyenes vonalú fejlődés jellemezte történeti társadalmak hat típusát különbözteti meg: 1. a vérségi köteléken alapuló családi vagy nemzetiségi társadalom; 2. a helyi szomszédsági érdekeken alapuló törzsi vagy községi társadalom (pl. községi társadalom = antik polisz); 3. a fogyasztási vagy gyűjtésének az érdekén nyugvó hódítási-kizsákmányolási társadalom; 4. a vallási érdeken nyugvó egyházi társadalom; 5. a nemzeti társadalom (modern polgári társadalom); 6. az emberiségi társadalom (jövőben megvalósuló). (*Uo.*, 98-156.)

definiálása mindennél jobban tanúsítja Pulszky pozitivizmusát.³³ A jogi fogalmak elemzése során az analitikus magyarázatokhoz hasonló sajátos fogalmi apparátus kidolgozására tesz kísérletet.

A jogról alkotott felfogását a Spencer-féle „fejlődés-tan”-ból eredeztethető gondolattal egészíti ki, mely jól tükrözi a korabeli klasszikus liberális eszmerendszer hatását, a laissez faire-elvének jogra való alkalmazását. „Cselekvősségi”-elmélete szerint³⁴, – amit sajnálatosan nem fejtett ki részletesebben – „a legtökéletesebb jog is az, a mely mellett a legnagyobb egyéni cselekvőség a legkisebb állami cselekvőség árán érvényesíthető”.³⁵ Ezért az államnak a lehető legnagyobb, mások hasonló jogainak korlátozása nélkül megvalósítható szabadságot, „cselekvősséget” kell biztosítani a jogalanyok számára („egy tag cselekvőssége a másénak határaiba ne ütközzék”).³⁶ Elmélete közel áll – Pulszky szerint – a Bentham-féle haszonelmülethez is, „mert a haszon összege múlhatatlanul ott mutatkozik legnagyobbnak, az egyesek és a társadalom érdekei ott nyerhetnek legteljesebb kielégítést, a hol a legbővebben áll rendelkezésre az érvényesítésükre szolgáló eszköz, és a társadalom végleges haszna is ott a legnagyobb, a hol legszabadabban fejlődik tagjainak ereje és tevékenysége, a hol a cselekvőség a leghatályosabb...”³⁷

Pulszky jogbölcseletének legfőbb érdeme, hogy meghaladva az észjogi tanok egyoldalúságát, a korabeli korszerű – főleg angol – szakirodalomra alapozottan átfogó, koherens pozitivistá elméletet alkotott. A jog történeti-társadalmi meghatározottságának hangsúlyozásával egyben megalapozta a hazai jogi gondolkodásban a jog szociológiai szempontú megközelítését.

4. A századfordulón a szociológiai-pozitivistá szemléletmód – az egykori Pulszky tanítvány – Pikler Gyula (1864-1937) működésével érte el magyarországi történetének csúcspontját.³⁸ Az állam és a jog kérdéseit a természettudományos megalapozású szociológia oldaláról közelítette meg. A jogfilozófiát a jog természettudományaként fogta fel. Pikler pozitivizmusa comte-i értelemben érvényes, a jogot mint társadalmi tényt kezelte. Első nyomtatásban megjelent írásában –

³³ „A jog, a társadalmi együttlét feltételeinek összege a közösségi és egyéni cselekvőség tekintetében, összesen mindig mint az állam akarata jelentkezik nyíltan kifejezve parancsban, engedélyben vagy tilalomban, avagy hallgatag elismerve szokásban.” (Uo., 240.)

³⁴ „... minden társadalmi fejlődést a cselekvőség bensőbbé válása kíséri. Minél inkább különződik a társadalom és az egyén környezete, annál több irányú és annál behatóbb kell, hogy legyen a cselekvőség... Az emberi haladást tehát mindig követi kebelében a cselekvőség összegének növekvése és fogatosabbá válása.” (Uo., 296.)

³⁵ Uo., 297.

³⁶ Uo., 241.

³⁷ Uo., 297-298.

³⁸ Pikler Gyula életéről és jogbölcseleti munkásságáról lásd bővebben: SZABÓ Imre, *Pikler Gyula*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1973.; LOSS Sándor, *A jogbölcselet és a lélektan vonzaskörében: Pikler Gyula társadalom- és jogbölcselete*, = LOSS Sándor, SZABADFALVI József, SZABÓ Miklós, H. SZILÁGYI István, ZÓDI Zsolt, *Portrévázlatok...*, i. m., 45-62.; PERECZ László, *A belátásos elmélettől a mezőelméletig...*, i. m., 75-78.

amikor még a közgazdaságtannal kacérkodott – David Ricardo angol közgazdász elméletének bemutatása kapcsán szóvá teszi, hogy az abszolút érvényű erkölcsi és jogi normák nem tételezhetők, ezzel elutasítva mindenféle természetjogias – főleg észjogi – gondolkodást.³⁹ A közgazdaságtan mellett hamar előtérbe került az általános társadalomtudományi (szociológiai, jog- és állambölcseleti) érdeklődése. 1886-ban jelent meg terjedelmes kritikai elemző tanulmánya Spencer *The Man versus the State* című művéről.⁴⁰ A korszak megkerülhetetlen szerzőjének – Pikler meghatározása szerint a „laissez-faire idealistájá”-nak – az állami beavatkozás elleni álláspontja belső ellentmondásosságára hívja fel a figyelmet. Spencer biológiai elvekre alapozott, klasszikus liberális elméletét – melyben az individuumnak, a szabad versenynek, a magántulajdon feltétlen szabadságának meghatározó jelentősége van – elfogadhatatlannak tartja és a társadalom érdekében a fokozott állami beavatkozás szükségességét hangsúlyozza.

Pikler későbbi jogbölcseleti tárgyú írásait is a Spencerrel folytatott diskurzus jellemzi. A spenceri gondolatokat részben saját elmélete alátámasztásaként, részben kritika tárgyaként elemzi és értékeli. Spencer és követőinek felfogását „fejlődéstani (evolucionisztikus) természetjog”-nak nevezi.⁴¹ Az angol társadalomtudomány kiválóságának jelentőségéről jogbölcseleti bevezetőjében ekképp ír: „... munkásságának egészével minden idők legnagyobb gondolkodói között foglal helyet, a ki a fejlődés általános törvényének fölfedezése által tudományos világnézetünket óriási mértékben kibővítette és az összes tudományoknak új irányt mutatott, a kinek – ... – a tulajdonképpeni jogbölcselet is többet köszönhet, mint bárkinek...”⁴² Spencer egyértelmű hatása nyilvánul meg Pikler azon gondolataiban, amikor a társadalom fejlődési törvényeiből von le következtetéseket a jog kialakulására és fejlődésére. Így nem véletlen a pikleri felosztás, mely szerint a jogbölcselet két, „fejlődéstani, genetikus” és „statikus” fő részre lehet osztani. A jog fejlődéstánának főlvázolásakor Pikler egy lábjegyzetben arra hivatkozik, hogy a „fönnebbi vázlatban Pulszkyt és Spencert követtem”, de utalás szintjén megemlíti a jog fejlődéstánának „legkiválóbb” angol szerzői között Lubbock, McLennan, Maine, Morgan és Tylor nevét is.⁴³ Pikler gondolatmenetében már ekkor megjelennek a lélektan törvényeire való hivatkozások (pl. a képzettársulás törvénye, mely szerint „a csoportosan együtt élő egyének egymással való rokonszenve és összeférése születik meg és emelkedik mindinkább nagyobb fokra”), illetve a benthami utilitarizmus reminiscenciájaként az „összeműködés hasznosságának belátása”.⁴⁴

³⁹ PIKLER Gyula, *Ricardo: Jelentősége a közgazdaság történetében: Érték- és megosztástana*, Budapest, Klny. Nemzetgazdasági Szemle, 1885.

⁴⁰ PIKLER Gyula, *Az állam ellen*, Budapesti Szemle, 45 (1886) 43-60, 213-237.

⁴¹ PIKLER Gyula, *Bevezető a jogbölcseletbe*, Budapest, Athenaeum, 1892, 93-101.

⁴² *Uo.*, 94.

⁴³ *Uo.*, 128.

⁴⁴ *Uo.*, 122-123.

Sajátos – de nem előzmény nélküli – elméletet állít fel a jog és az állam keletkezésével és fejlődésével kapcsolatosan.⁴⁵ Úgy véli, hogy az emberek nem ösztönszerűen, hanem „célszerűségi belátásuk” alapján cselekszenek, s ennek során hívják életre és fejlesztik tovább a szükségleteiket egyre tökéletesebben kielégítő normákat és intézményeket.⁴⁶ Az emberek így teremtenek meg olyan társadalmat, intézményeket és jogot, melyet racionálisnak és célszerűnek tartanak. Pikler a „belátásos elmélet” és a Darwin-Spencer nevével fémjelzett „fejlődéstan” között szoros összefüggést lát: „A lassú fejlődés tana, mely korunk nagy vívmánya, legkevésbé sem zárja ki a belátásból való fejlődést,... ellenkezőleg, Spencer és Darwin művei tele vannak oly magyarázatokkal, a melyek szerint a szükségletek nyomása, a belátás indított meg, hozott létre fejlődést, választott ki célszerű mozgásokat és szilárdított meg azokra való hajlamokat. A belátás működése maga a lassú fejlődés egyik esete.”⁴⁷ Spencer tanaira, illetve fogalmaira támaszkodik az államok keletkezéséről írt munkájában is. Így Spencer *Descriptive Sociology* című művének etnográfiai adataira támaszkodva mutatja be az államok kialakulásának törvényszerűségeit, és átveszi a *Principles of Sociology*-ban használt fogalmak közül az „elsődleges”, „másodlagos” és „harmadlagos állam” fogalmát.⁴⁸ Itt is megfigyelhető tehát, ami Pulszky esetében, hogy kora élenjáró társadalomtudományi tanait kritikailag ismertetve, fogalomrendszerét részben átvéve közvetíti a hazai tudomány, a jogbölcselet számára. Ezt mi sem bizonyítja jobban, hogy Pikler ezen gondolatait egyetemi előadásai publikálásaként tette közzé.

Piklert az 1910-es évek elejétől kezdve egyre inkább a társadalmi jelenségek mögötti lélektani és pszichológiai okok kezdték foglalkoztatni. Ennek következtében fokozatosan eltávolodott a jog- és állambölcselet kérdéseitől és lényegében tudományszakot váltva pszichofizikai és érzékfiziológiai kísérleteket folytatott.

5. A századfordulót követő időszak jelentős változást hozott mind az európai, mind a magyar jogbölcseleti gondolkodás történetében. A kontinensen ekkoriban formálódó neokantiánus jogfilozófia kisugárzása eredményeképpen végleg háttérbe szorultak a hagyományos természetjogi és jogpozitivisták értelmezései, illetve a történeti szemléletmód. A jogtudomány új utakat keresve ismeretelméleti, módszertani és modern értéktani szempontok előtérbe helyezésével kereste a jog új

⁴⁵ PIKLER Gyula, *A jog keletkezéséről és fejlődéséről*, Budapest, Politzer, 1897.; Uő., *Az emberi egyesületek és különösen az állam keletkezése és fejlődése. Az igazságosságról általában*, Budapest, Politzer, 1897.

⁴⁶ „[A]z emberek azért alkották meg a jogot és azért alkotnak további új intézményeket, azért tartják fenn, vagy változtatják meg a jogot mert azt gondolták illetőleg gondolják, hogy ez a cselekvésük célszerű, az élet szükségleteinek kielégítésére alkalmas... Az államot e felfogás szerint az emberek azért alakították, mert belátták, hogy rendezett összeműködés által mindenféle szükségleteiket jobban elégíthetik ki...” (PIKLER Gyula, *A jog keletkezéséről és fejlődéséről*, /Második javított és bővített kiadás/ Budapest, Politzer, 1902, 1.)

⁴⁷ Uo., 46.

⁴⁸ PIKLER Gyula, *Az emberi egyesületek...*, i. m., 58-60.

megközelítési lehetőségeit. A magyar jogbölcseleti gondolkodásban mindez a folyamat elsősorban SOMLÓ BÓDOG (1873-1920) munkásságához kapcsolódik, akinek életműve révén lehetővé vált a korábbi fejlődésbeli fáziskésés „fölszámolása” és a korabeli élenjáró neokantiánus jogfilozófiai gondolkodás hazai megalapozása.

Somló a magyar jogbölcseleti gondolkodás nemzetközileg is méltán legismertebb képviselője. Viszonylag rövid, negyedszázadnyi időt kitevő tudományos pályafutása két – egymáshoz sok szállal kapcsolódó – szakaszra osztható. Az 1910-ben megjelent *A jog értékmérői* című tanulmányát tekintik a korszakhatárt reprezentáló írásának. Az első pályaszakaszt a spenceri evolucionista szociológia befolyása, Pikler Gyula – egykori professzora és mestere – belátásos elméleti felfogásának hirdetése és részben a (marxi) materialista történetfilozófia hatása jellemzi.⁴⁹ A hatások változásától függetlenül e korszakban gondolkodásának két alappilléreként megmaradt a naturalista (természettudományos) pozitivizmus és az evolucionizmus. Somló ez idő tájt Pulszky Ágost és Pikler Gyula mellett a magyar pozitivisták jogbölcselet harmadik kiemelkedő képviselőjévé vált. Tudományos pályafutásának második korszakában következett be a neokantiánus fordulat, mellyel megteremtette a magyar jogbölcseleti gondolkodás eddigi legprosperálóbb korszakát, ami a század közepéig, a marxista jogelmélet uralomra jutásáig tartott. Míg korábban a jogfilozófia és a jogszociológia közé egyenlőségjelet tett, addig a neokantiánus szemléletmódnak megfelelően ekkortól már elválasztotta egymástól a jog vizsgálatának e két területét. Ennek az időszaknak az eredményei azok a művek, melyek Somló tudományos hírnevét jogfilozófusként idehaza és főleg a német nyelvterületen megalapozták. A magyar jogtudomány joggal lehet büszke arra, hogy Rudolf Stammler, Gustav Radbruch, Hans Kelsen és Alfred Verdross mellett Somló Bódogot az európai neokantiánus jogfilozófia nagyjai sorában tartják számon.

A századforduló táján publikált legelső írásaiban, miként korábban Pulszkynál, illetve Piklernél tapasztaltuk, a spenceri evolucionizmus hatása a meghatározó.⁵⁰

⁴⁹ Somló Bódog mindkét pályaszakaszáról lásd bővebben: MOÓR Gyula, *Somló Bódog, Társadalomtudomány*, 1(1921) 1. sz. 3-26.; LITVÁN György, *Egy magyar tudós tragikus pályája a század elején*, Valóság, 16 (1973) 8. sz. 32-42.; LITVÁN György, *Somló Bódog munkássága*, Szociológia, 5 (1977) 4. sz. 503-507.; NAGY Endre, *Erény és tudomány*, Világosság, 22 (1981) 12. sz. 764-772.; SZÁJER József, *Az elfelejtett tudomány: Somló Bódog tudományelméleti és jogi tanaiból*, Századvég, 1985, 1. sz. 95-114.; ZÓDI Zsolt, *Erény és tudomány: Somló Bódog állam- és jogbölcseleti munkássága*, = LOSS Sándor, SZABADFALVI József, SZABÓ Miklós, H. SZILÁGYI István, ZÓDI Zsolt, *Portrévázlatok...*, i. m., 63-141.; NAVRACSICS Tibor, *Somló Bódog államelmélete*, Valóság, 34 (1991) 7. sz. 16-27.; PERECZ László, *A belátásos elmélettől...*, i. m., 78-83.

⁵⁰ Említésre méltó még e sorban TEGHZE GYULA (1867-1939) neve, aki a debreceni jogakadémia, majd tudományegyetem jogi karának jogbölcselet és nemzetközi jog professzora-ként 1900-ban tette közzé *Szerves társadalomtani elméletek és az állam személyiségének teoriája* (Budapest, Eggenberger, 1900.) című terjedelmes monográfiáját, melyben a XIX. századi „tudományos alapokon nyugvó” organikus elméletek kapcsán részletesen szól (255-268.) Spencer „kidolgozott” tanairól.

A spencerizmus ekkor már túl van azon az időszakán, amikor még a reveláció erejével hatott az európai társadalomtudományi gondolkodásban, de a magyar progresszív értelmiség köreiben még mindig nagy tiszteletnek örvendenek tanai. Habár igen sokan szakítottak a spenceri rendszerrel, Somló ezekben az években alkalmanként autonóm kritikát megfogalmazva megpróbálja tökéletesíteni az angol társadalomtudományi gondolkodás óriásának elméleti tételeit.⁵¹ A Stampfel-féle Tudományos Zsebkönyvtárban megjelent füzetek közül az *Etika* és a *Szociológia* a szerző által is bevallottan Spencer a *Principles of Ethics* és a *Principles of Sociology* „gondolatmenetét adja vissza”.⁵² E tekintetben említésre méltó, hogy a *Társadalomtudományi Könyvtár* első kötetében ő fordította le Spencer filozófiájának H. F. Collins által írt kivonatából a *Végső alapelveket* (First Principles) tárgyaló fejezetet⁵³, illetve több korabeli tanulmányában foglalkozott a spenceri tanok hazai megismertetésével.⁵⁴ Ebbe a sorba tartozik még egy 1903-ban tartott, később elhíresült előadása, mely az evolucionista társadalombölcseletet, Spencer tanait népszerűsítette.⁵⁵

E korszak első kimondottan jogbölcseleti tárgyú írása szintén a Stampfel-féle sorozat „jog- és államtudományi csoportjában” 1901-ben megjelent *Jogbölcselet* című kis könyve.⁵⁶ Az előszóban a mű megjelentetésének céljáról írva ekkori tájékoztatói irányairól így szól: „... a szélesebb körű tájékoztatás célja kívánta meg, hogy a füzetke ne csak egy elméletet tükröztessen vissza, hanem nyújtson tájékoztatást korunk jogbölcseletének legkiemelkedőbb alkotásairól. Ezek: a Spencer-féle individualizmus, a történelmi materializmus, a Pikler-féle jogbölcselet, és az olasz kriminológusok főbb tanai.”⁵⁷ Somló e művében a spenceri nézetek jogbölcseleti vonatkozásával az „emberi alapjogok” kétféle tanának bemutatása kapcsán foglalkozik. Spencer igazságosságról szóló elméletében véli fölfedezni azt a

⁵¹ A „mester”-ről írt nekrológiájában Moór Gyula így summázza Somló első pályaszakaszának (1897-1909) lényegi jellemzőit: „Bármilyen hatalmas változáson ment is keresztül tudományos felfogása ezen idő alatt, legvégső filozófiai alapja változatlanul a spenceri filozófia világfelfogása: a belátásos elmélet szubjektív racionalizmusától egészen az objektív szociológia szélső végletéig vezető ingamozgás egész ideje alatt érintetlen maradt az a szeg, amelyen az inga függött.” (MOÓR Gyula, *Somló Bódog*..., i. m., 17-18.)

⁵² SOMLÓ Bódog, *Etika*, (Stampfel-féle tudományos zseb-könyvtár 59.) Pozsony, 1900.; *Szociológia*, (Stampfel-féle tudományos zseb-könyvtár 79.) Pozsony, 1901.

⁵³ Howard F. COLLINS, *Spencer Herbert synthetikus filozófiájának kivonata*, Társadalomtudományi Könyvtár 1. köt. (Fordította: Jászi Oszkár, Pekár Károly, Somló Bódog, Vámbéry Rusztem) Budapest, Politzer, 1903. (Somló a könyv I. fejezetét, az 1-66. oldalig fordította le.)

⁵⁴ SOMLÓ Bódog, *Spencer Herbert*, Huszadik Század, 1 (1900) 405-414.; *Spencer Herbert etikája*, Huszadik Század, 5 (1904) 98-110.

⁵⁵ Tanulmányként megjelenve lásd: SOMLÓ Bódog, *A társadalmi fejlődés elméletéről és néhány gyakorlati alkalmazásáról*, Huszadik Század, 4 (1903) 397-409.

⁵⁶ SOMLÓ Bódog, *Jogbölcselet*, (Stampfel-féle tudományos zseb-könyvtár 75.) Pozsony, 1901.

⁵⁷ *Uo.*, 3.

gondolati kísérletet, mely az alapjogok új eszméjeként is fölfogható.⁵⁸ Somló a spenceri tanok elemzéseképp arra a következtetésre jut, hogy az „alkalmazkodás haladásával” az eszményi jövőben ki fog alakulni egy olyan tökéletes állapot, amely „az emberi cselekvés végső állandó kódexé”-nek kialakulásához vezet. E „kódex” a legfőbb (liberális) alapjogokat fogja tartalmazni, így az élethez és a testi épséghez, a szabad mozgáshoz és a tulajdonhoz való jogot. A spenceri elmélet pozitívuma – Somló megállapítása szerint –, hogy a XVIII-XIX. századi észjogi felfogással szemben számol az emberi fejlődéssel, az emberi intézmények viszonylagosságával. Mindazonáltal kritikai észrevételt is megfogalmaz, amikor az írja, hogy a Spencer által feltételezett eszményi állapot ellentmond a „fejlődés törvényé”-nek, és sohasem fog bekövetkezni, mert „teljes lehetetlenség a teljes alkalmazkodottság egy olyan állapotáról szólni, a melyben fájdalom nem lennének... nemcsak jelenlegi állapotunk átmeneti állapot, hanem ebből a szempontból mást mint átmeneti állapot elképzelni nem is lehetséges.” Ezt a gondolatot Somló az 1903-ban megjelent *Állami beavatkozás és individualizmus*⁵⁹ című – e korszaka fő művének tekinthető – könyvében azzal egészíti ki, hogy a fejlődés irányát, akár csak az individuum életének célját, a boldogságra való törekvés szabja meg, amely így szakadatlan, organikus folyamatot képez.⁶⁰ A korabeli monopolkapitalista fejlődés együttjárójaként tekinthető fokozott állami szerepvállalás ténye kikényszerítette a jog, az állam, a politika funkciójának és intézményeinek újragondolását, s e tekintetben a spenceri beavatkozás-ellenes, individualista álláspont meghaladását. Somló szerint az állami beavatkozás nem mond ellent az alkalmazkodás természet-törvényének, hiszen a természet rendjébe való „mesterséges” beavatkozást (pl. „jogalkotási cselekvőség”) is a természetes fejlődés eredményének kell tekinteni, hiszen „... a természetes kiválasztás... mindennemű állami beavatkozás mellett is okvetlenül végbemegy.”⁶¹ A mesterséges beavatkozás a természetes fejlődés eredménye, annak szükséges velejárója és ilyen értelemben maga is természetessé válik. Így jut el ahhoz a tételéhez, mely szerint bár növekszik az állami szabályozás köre, ugyanakkor az individuumok egyre spontánabban, önkéntesen rendelik magukat alá a szabályoknak (pl. a jognak), miáltal a kényszer is sokkal gyöngébb lesz. Művét – a spenceri tanok végső kritikájaként – a következő sorokkal zárja: „Az állam beavatkozása egyre nagyobb körre terjed, de az emberek szabadsága ennek a mindenkor beavatkozásnak megváltoztatására is egyre nagyobb lesz. Növekvő állami szabályozás, növekvő politikai szabadsággal karöltve: ez a fejlődés iránya; – mindenre kiterjedő állami szabályozás és tökéletes szabadság ennek a szabályozás-

⁵⁸ Uo., 31-42.

⁵⁹ SOMLÓ Bódog, *Állami beavatkozás és individualizmus*, Társadalomtudományi Könyvtár 2. köt. Budapest, Politzer, 1903.

⁶⁰ „Induljunk ki az egyik adott tényezőtől, az emberi szervezetből. Ennek legalapvetőbb tulajdonsága az a folytonos megfogyatkozás és helyreépítés, az a folytonos önkiegészülés, a melyet életnek nevezünk és a melynek lélektani oldala a boldogságra való törekvés.” (Uo., 4.)

⁶¹ Uo., 99.

nak megállapítására vagy megváltoztatására: ez a fejlődés ideája.”⁶² Mindezek a gondolatok jól mutatják, hogy Somló képes volt az őt egyébként lenyűgöző Spencer gondolatainak kritikus elemzésére és megpróbált eredeti hangot keresve új utakat, magyarázatokat találni. Ennek ellenére ezt a kísérletét joggal nevezhetjük felemásnak, hiszen a kiindulópontok sokfélesége nem eredményezhetett mást, mint eklektikus magyarázatot.

Pozitivisták korszakának másik jelentős jogfilozófiai tárgyú könyve az 1906-ban megjelent kolozsvári egyetemi *Jogbölcseleti előadásai*⁶³, ahol már egy sor kérdésben, a későbbi fő művét idéző fogalmak használatával találkozunk.⁶⁴ Különbséget téve a tiszta és az alkalmazott (normatív) tudományok között már ekkor rögzíti – Rudolf Stammler hatására – későbbi neokantiánus kiindulópontját, mely szerint a jogbölcselet két kérdéskör vizsgálatára szorítkozik: 1. a jog előfeltételeinek (fogalmának) meghatározása (jogi alaptan), 2. a helyes jog kutatása (jogi értéktan). E művében már megfigyelhető a hangsúlyeltolódás az Európában ekkortájt formálódó neokantiánus jogfilozófia irányába, ami főképpen az irányzat „atyjának” tekintett Stammler gondolatainak erőteljes jelenlétében nyilvánul meg. Spencer neve és tanai azonban még számos helyen előtérbe kerül a könyvben, így többek között a társadalmi fejlődésméletek, illetve a „jogi szabályozás fokozása” kérdésének kapcsán, de ezeken a helyeken a már korábban megfogalmazott tételei rövid összefoglalásával találkozunk.

A neokantiánus fordulat valójában Stammler hatására a helyes jog kérdésének tárgyalásában következett be, de végkifejletével majd az 1917-ben német nyelven publikált *Juristische Grundlehre* című terjedelmes monográfiájában találkozunk.⁶⁵ Somló fő művében a korabeli neokantiánus felfogásnak megfelelően a jog – tartalmától független – fogalmának és fogalmi elemeinek analitikus elemzését adja. Könyve bevezetőjében (Einleitung), a 11. §.-ban, *Zur Geschichte der juristischen Grundlehre. Austins „notwendige Rechtsbegriffe”* címen⁶⁶, külön alfejezetet szentel saját elmélete és John Austin – az angol analitikai pozitívizmus első számú alakja – *Lectures on Jurisprudence* című művében megfogalmazott gondolatok kapcsolatáról.⁶⁷ Somló közösnek érzi a két elméletben, hogy olyan fogalmak, alapelvek és megkülönböztetések kimunkálásán fáradoznak, amely nélkül nem lehet semmiféle jogot megkülönböztetni, illetve ezek nélkül tételes jogtudományt

⁶² Uo., 175.

⁶³ SOMLÓ Bódog, *Jogbölcseleti előadásai*, (Első füzet) Kolozsvár, 1906.

⁶⁴ Erre nagyon jó példa a jog fogalmának meghatározása, melyet lényegét tekintve a neokantiánus indíttatású fő művében megismétel: „Mi jog alatt azokat a szabályokat fogjuk érteni, amelyeket valamely társadalom legmagasabb rendű hatalma állít fel.” (Uo., 31.)

⁶⁵ SOMLÓ Bódog, *Juristische Grundlehre*. Lipcse, Verlag von Felix Meiner, 1917.

⁶⁶ Uo., 32-37.

⁶⁷ Somló és Austin kapcsolatával a hazai jogelméleti irodalomban Zódi Zsolt foglalkozott. Megállapításai több szempontból is tovább árnyalják Somlóról alkotott eddigi képünket. Somló és Austin viszonyának bemutatásakor az ő gondolatmenetét követem. Lásd erről bővebben: ZÓDI Zsolt, *Erény és tudomány...*, = LOSS Sándor, SZABADFALVI József, SZABÓ Miklós, H. SZILÁGYI István, ZÓDI Zsolt, *Portrévázlatok...*, i. m., 111-112.

sem lehet művelni. Saját elméletét e téren következetesebbnek tartja, de az érdem mindenképpen Austiné, hiszen ő kezdte ezt az utat először járni. Ezen kívül több ponton is érintkezik egymással a két elmélet. Mindketten a jogalkotó hatalom fogalmával operálnak. Egy helyen Somló bevallja, hogy Austin „sovereign”-je és az ő „Rechtsmacht”-ja megegyezik egymással.⁶⁸ Emellett több egyéb közös fogalmat is használnak (pl. az engedelmesség szokása/habit of obedience stb.), amelyek közül a jog fogalmának definiálásakor a „jogalkotó hatalom parancsa” kifejezést kell kiemelni.⁶⁹ Somló számos fogalom bevezetésekor az austini terminusok finomítása, a distinkciók részletezése során alakítja ki saját fogalmi apparátusát. Esetében az analitikus fogalomkeresést nagyban elősegítette a XIX. század végi Karl Bergbohm és társai által kidolgozott német fogalmi jogászat alaposabb ismerete. Kiemelésre méltó még, hogy mindketten csak nemzetállami keretek között tudták elképzelni a jog létét és funkcionálását, ezért elutasították a nemzetközi jog jogiságát, mely mögött nem áll tényleges kényszerhatalom. Somló számára az austini elmélet szigorú pozitívizmusa és következetessége lehetet vonzó és egyben alkalmas arra, hogy a neokantiánus előföltevések egy részének megfelelően fölhasználja saját fogalmi építkezésében.

6. Somló munkásságával a neokantiánus irányzat szellemisége vált uralkodóvá a hazai jogbölcseleti gondolkodásban. Somló kisugárzó hatása, legkedvesebb tanítványa, Moór Gyula (1888-1950) – a két világháború közötti legtekintélyesebb magyar jogfilozófus – munkásságában érhető tetten.⁷⁰ Az 1920-as évek elején Moórt joggal nevezte az „új magyar jogfilozófia” megteremtőjének Horváth Barna, a neves pályatárs. Moór újszerűsége „összefoglaló” szemléletmódjában öltött testet, melyet egyes kritikusai nem minden ok nélkül neveztek eklektikus fölfogásnak. Moór jogszemléletét nem érintette meg az angolszász jogi gondolkodás, haláláig a „klasszikus” neokantiánus gondolatiság jellemezte.⁷¹ Érdemes azonban itt egy 1926

⁶⁸ SOMLÓ Bódog, *Juristische Grundlehre...*, i. m., 95.

⁶⁹ Vö. SZABÓ Miklós, *John Austin*, = Fejezetek a jogbölcseleti gondolkodás történetéből, szerk. SZABÓ Miklós, Miskolc, Bíbor Kiadó, 1999, 173. (14. lábjegyzet)

⁷⁰ Moór Gyula jogbölcseleti munkásságáról lásd bővebben: PACZOLAY Péter, *Moór Gyula jogfilozófiája*, Jogtudományi Közlöny, 44 (1989) 10. sz. 505-512.; SOLT Kornél, *Moór Gyula jogfilozófiájáról*, Holmi, 6 (1994) 12. sz. 1850-1862.; SZABADFALVI József, *Moór Gyula: Egy XX. századi jogfilozófus pályaképe*, Budapest, Osiris-Századvég, 1994.

⁷¹ A neokantiánus jogfilozófiához való kötődésében Moórra a legnagyobb hatást Rudolf Stammler és Somló Bódog gyakorolta. Rajtuk kívül Hans Kelsen nevét kell megemlíteni, akinek az elmélete – bár sokat vitatkozott vele – mindenkor viszonyulási pontként hatott jogbölcseletére. Moór a 1920-as évek végétől a neokantiánus filozófiában új utakat kereső – Wilhelm Windelband, Heinrich Rickert nevével fémjelzett – „badeni” vagy más néven „értéktani iskola” által megfogalmazott paradigmákon próbálta jogfilozófiai rendszerét továbbépíteni, majd az 1940-es évek elejére Nicolai Hartmann újhegeliánus indítatású filozófiai gondolatainak termékenyítő hatásaként a neokantiánus és újhegeliánus filozófiai gondolatok szintéziseként fölfogott „újabb kultúrfilozófiai irányzat”-ban látta a jogbölcseleti gondolkodás megújításának lehetőségét.

tavaszán kelt Moór által írt ajánlásból idéznünk, melyben Horváth Barna tervezett angliai tanulmányútját, az ahhoz szükséges ösztöndíj-kérelmet ekképp támogatta: „... kérését, tekintve hogy nevezett a jogfilozófia művelésére kiváló képességekkel rendelkezik, melegen pártolom. – Minthogy magyar jogfilozófiai irodalmunk egyoldalú német hatás alatt áll, nemcsak [a] kérvényező szempontjából volna kívánatos, hanem a magyar jogfilozófia számára is igen értékes eredményekkel járna, ha Horváth Barna útján az angol-amerikai áramlatokkal közelebbi kapcsolatba jutna.”⁷² Moór tudósi nagyságát, nyitottságát példázza ez az indokolás, hiszen ekkoriban a magyar jog(filozófia)i gondolkodásra kevés kivétellel a kontinensen uralkodó német jogtudomány eredményeinek interpretálása a jellemző.⁷³

⁷² Csongrád Megyei Levéltár. A Ferenc József Tudományegyetem Jogtudományi Karának iratai. 6. doboz. 613-1925/26. jksz. (Említésre méltó adalék, hogy Horváth másik ajánlója Hans Kelsen a neokantiánus jogfilozófia már ekkor nemzetközileg elismert kiemelkedő alakja volt.)

⁷³ Itt kell megemlíteni HEGEDÜS JÓZSEF nevét, akinek a jogbölcseleti munkássága még a szűkebb szakma számára is meglehetősen ismeretlen. Az 1920-as évek elejétől induló publikációiban egy „szintétikus jogbölcselet” – „a jog komplex felfogása”-nak – kidolgozása foglalkoztatta. Főbb művei: *A szintétikus jogbölcselet vázlata és történelmi kialakulásának főbb mozzanatai*, Budapest, Politzer, 1924. (Átdolgozott kiadás: 1930.); *A természetjog időszerűségéről*, Társadalomtudomány, 19 (1939) 153-183.; *Aquinói Szent Tamás jogbölcseletének szintetikus jellege*, Különlenyomat a Notter Antal Emlékkönyvből, Budapest, 1941.; *Időszerű jogbölcseleti kérdések Aristotelesnél*, Társadalomtudomány, 21 (1941) 175-187.; *Spencer jogbölcseletének maradandó elemei*, = Emlékkönyv dr. viski Illés József ny. r. egyetemi tanár tanári működésének negyvenedik évfordulójára, szerk. ECKHART Ferenc, DEGRÉ Alajos, Budapest, Stephaneum, 1942, 189-213.; *A jogpozitivizmus bukása*, Budapesti Szemle, 275 (1943) 207-218, 300-309.

Hegedüs Arisztotelész, Aquinói Tamás normaelméletében és Herbert Spencer „szintétikus jogbölcseleté”-ben véli fölfedezni a jogfilozófia megújításának lehetőségét: „E szintétikus feladatnak általános előtérbe kerülése határozza meg a mai jogelmélet bölcseleti jellegét és írja elő egyben munkatervét. A voluntaristák szerint minden korszak tettekkel indul. A spirituális felfogás szerint viszont az új eszmék megsejtése a lényeges. A szintétikus jogbölcselet a maga területén e dialektikai ellentét fölé csak a jog komplex felfogásával tud emelkedni, amely szerint a jog egyidejűleg akarát és képzet, vagyis a normák életére befolyást gyakorló erők végső integrációja.” (*Spencer jogbölcseletének maradandó elemei...*, i. m., 196.) Hegedüs úgy véli Spencer elméletében „két jogelméleti alapelv: a pozitivitás és naturalitás... egy síkban találkoznak”. (*Uo.*, 194. o.) Valójában ez a szintézis kölcsönöz a spenceri elméletnek maradandó jellegét.

Hegedüs szerint „Spencer szintétikus rendszere rendkívül termékenyítőleg hatott a jogelméletre”, mivel „a világ őstényeit egyetlen szemléletbe kapcsoló, a tudományok kétségtelen részleteredményeit osztatlan egészbe látó, a tudományágak módszertani revízióját megejtő olyan bölcseleti rendszer, amely nemcsak a van, hanem a kell, tehát a norma egyetemes eszmekörével is világszintézisre törekszik, csak egy van s ez éppen Spencer bölcselete.” (*Uo.*, 197.)

Az angol jogi kultúra iránti fokozottabb érdeklődés ez idő tájt a tételes jogászok körében is megfigyelhető. Említésre méltó a korabeli magánjogászaink írásai közül: GROSSCHMID Béni, *Werbőczy és az angol jog*, Budapest, Franklin-Társulat, 1928.; ifj. SZLADITS Károly, *Az angol jog kútfeői*, Budapest, Grill, 1937.

7. A magyar jogbölcseleti tradícióban az 1930-as évek elejétől kezdődően az uralkodó neokantiánus felfogásban új szintet teremtett meg Horváth Barna (1896-1973), akinek pályakezdését, magántanári habilitációját még az 1920-as években Moór Gyula segítette.⁷⁴ Jogelméleti szemléletmódjának – melyet előszeretettel nevezett jogszociológiának, sőt Hans Kelsen terminológiáját szem előtt tartva „tisztá jogszociológiá”-nak – eredetisége főképpen az ún. szinoptikus (együttnező, egybenező) látásmódjában és az ehhez funkcionálisan szorosan kapcsolódó processzuális (eljárási) jogszemléletében nyilvánul meg. Horváth elméletének újszerűsége két alapvető – a korabeli jogfilozófiában egymásnak ellenfeszlő – paradigma összeegyeztetésében mutatkozik meg. Az újkantiánus (Lask, Rickert, Verdross, Kelsen stb.), illetve a pragmatikus-empirikus szemléletmód (Pound, amerikai realizmus, szabadjogi iskola, pszichológizmus stb.) egyidejű érvényesítése és egymásra vonatkoztatása nem csupán a magyar, hanem az európai jogi gondolkodásban is úttörő jellegű vállalkozásnak számított. E két nagyhatású paradigma jelenléte természetesen nem véletlenszerű. Míg a neokantiánus paradigmát a két világháború közötti Közép-Európában evidensnek kell tekintenünk, addig a pragmatizmus bizonyos szempontból új gondolatként jelenik meg, pláne ha a korabeli magyar jogbölcseleti közfelfogásra gondolunk. Horváth empirizmus iránti fogékonysága két okra vezethető vissza. Egyrészt pályája elején mint gyakorló jogász – visszaemlékezése szerint – tudatosan élte meg a norma és valóság ellentmondását, amellyel a neokantiánizmus nemigen nézett szembe, másrészt a 1929-ben tett angliai tanulmányútja során nagy hatást gyakorolt rá az angolszász politikai és jogi kultúra.

Horváth – szegedi professzori kinevezését megelőzően – egy szemesztert töltött Londonban.⁷⁵ Az angol fővárosban töltött hónapok elsősorban Harold

⁷⁴ Horváth Barna jogbölcseleti munkásságáról lásd bővebben: ZSIDAI Ágnes, *Tény és érték*, Jogtudományi Közlöny, 44 (1989) 10. sz. 513-519.; *A perspektíva törvénye*, Világosság, 32 (1991) 12. sz. 917-927.; *A tiszta jogszociológia*, = HORVÁTH Barna, *Jogszociológia. A jog társadalom- és történelem-elméletének problémái.* (Ford.: Zsidai Ágnes) Budapest, Osiris Kiadó, 1995, 11-58.; SZILÁGYI István, *Circus Juris: Dráma és jogfilozófia Horváth Barna életművében*, = LOSS Sándor, SZABADFALVI József, SZABÓ Miklós, H. SZILÁGYI István, ZÓDI Zsolt, *Portrévázlatok...*, i. m., 211-266.; PERECZ László, *A belátásos elmélettől...*, i. m., 78-83.

⁷⁵ Önéletrajzi írásában ezekre a hónapokra így emlékszik vissza: „Legtöbb időmet a British Museum könyvtárában töltöttem. Kelsen professzor adott ajánlólevelet Laski professzorhoz, de ő szívélyesen kijelentette, hogy nekem hozzá nincs szükségem ajánlólevélre. Néhányszor meghívott otthonába. Kelsennel összehasonlítva ő inkább egy művész benyomását keltette. Kelsen nem tartozott semmilyen párthoz, míg Laski lelkes híve, valóságos vezéralakja volt a Munkáspártnak... Laski számos értékes információt adott az angol jogelméleti irodalomról. A Laskié mellett néha részt vettem Hobhouse és Ginsberg előadásain. Oxfordban találkoztam Allen, Cambridge-ben Sorley professzorral. A könyvtárban hatalmas anyagot gyűjtöttem. Főként cikkeket és szemléket olvastam, a könyvek olvasását akkorra hagytam, amikor visszatértem Magyarországra. Rengeteg könyvet vásároltam a szegedi jogi kar költségén.” (HORVÁTH Barna, *Forradalom és alkotmány*:

Laski⁷⁶ – a korabeli angol munkáspárt fő ideológusa és a politikai pluralizmus egyik jelentős elméletének megalkotója – hatása alatt teltek: „Laskinak majdnem minden művét elolvastam és tanításait igyekeztem beépíteni műveimbe. Ő minde- nekfölött a gondolat morális pátozásával hatott rám.” – emlékszik vissza – „Cso- dáltam a minden művében fellelhető ‘buzgó szabadságvédelmet’... Nem lehet nála jobb eligazítót találni a ‘szabadság stratégiájának’ bonyolult problémái között és az eszmék átértékelésében, ami a ‘tervezésnek’ mint a ‘szabadság’ módszerének a gazdasági demokrácia körülményei között való igazolásába torkollik.”⁷⁷ Emellett behatóan foglalkozott az angol filozófiai és jogi gondolkodás óriásai közül Hobbes, Bentham, Austin munkásságával, illetve az amerikai jogi gondolkodás kiemelkedő alakjaival és közülük leginkább Roscoe Pound műveivel. Processzuális jogszemlé- letének kidolgozása szempontjából azonban legjelentősebb – az angol szociológus, az ún. szociális liberalizmus fő alakja – Leonard T. Hobhouse-sal (és tanítványával, Morris Ginsberggel) való megismerkedése, akitől átveszi és a jogfejlődésre alkal- mazza a társadalmi fejlődés (evolúció) négy típusát.⁷⁸ Horváth nem csupán inter- pretálta, hanem jelentős mértékben továbbfejlesztette és kiegészítette a fejlődési típusok (növekedés, hatásosság, szabadság, kölcsönösség) egymás közti viszó- nyának vizsgálatát.⁷⁹ Említésre méltó még az amerikai jogi realizmus egyik jeles alakjának Thurman W. Arnoldnak a hatása, aki „a jog társadalmi függőségének pszichológiai interpretációját” dolgozta ki.⁸⁰

Önéletrajz 1944-45-től, Budapest, ELTE Szociológiai és Szociálpolitikai Intézete, 1993. 71.)

⁷⁶ Érdemes itt idézni Bibó István – az egykori Horváth-tanítvány – szavait, melyben jellem- zi egykori professzora tudósi és politikai beállítódását: „Horváth Barna nyugat-európai típusú tudós volt, Bécsben és Angliában járt előzőleg, mielőtt professzor lett volna, Bécsben Kelsent hallgatta,... Angliában Harold Laski tanítványa lett, aki a munkáspárt balszárnyának volt az ideológusa. Horváth Barnának volt egy finoman prezentált, semmi- képpen sem harcos, liberális anarchista álláspontja, és ebben a liberális angol szocialis- tákhoz állt közel.” (HUSZÁR Tibor, *Bibó István: Beszélgetések, politikai-életrajzi doku- mentumok*, Budapest, Kolonell Lap- és Könyvkiadó Kft., 1989, 24.)

⁷⁷ HORVÁTH Barna, *Forradalom és alkotmány...*, i. m., 87.

⁷⁸ Vö. *Uo.*, 86.

⁷⁹ Jogelméleti vázlatában Hobhouse nyomán ekképp foglalja össze a jogfejlődés lényegét: „A *növekedés* valamely rendszer mennyiségi kiterjeszkedése, elemeinek felhalmozása. Ilyen pl. a törvénytár felduzzadása vagy a perforgalom (ügyforgalom) emelkedése vagy a szervek túltengése (bürokrácia). A *hatásosság* a tetszés szerinti célokra való alkalmas- ságnak növekedését s ennek folytán fejlődési energia felszabadulását és megtakarítását jelenti... A *nagyobb szabadság* a rendszer elemeinek *akadálytalanabb* működését; a *na- gyobb kölcsönösség* pedig fokozottabb együttműködést és egymás előmozdítását jelenti.” (HORVÁTH Barna, *A jogelmélet vázlatja*, Szeged, Szeged Városi Nyomda és Könyvkiadó Rt., 1937, 9-10.)

⁸⁰ Vö. HORVÁTH Barna, *Forradalom és alkotmány...*, i. m., 87. (Érdemes itt Horváthnak az amerikai jogi realizmusról írt summázatából idéznünk. Thurman Arnold hatása, sőt nyelvezete letagadhatatlan: „Hogyan lehet a realizmust Arnoldon keresztül összefoglal- ni? Realizmus annyiban, mert semmiféle illúzióban nem akart ringatózni, illúziót nem

Angliából hazatérve Horváth több nagyobb lélegzetű tanulmányban ad számot az angol-amerikai jogelméleti gondolkodás eredményeiről, múltjáról és legújabb törekvéseiről.⁸¹ Az angliai élmények és benyomások arra az elhatározásra ösztönzik, hogy megírja az angol jogbölcséleti gondolkodás történetét. Majd' másfél évtizedes munkájának eredményeként született meg az *Angol jogelmélet* című, több mint hat és félszáz oldalas monográfia, mely 1943-ban a Magyar Tudományos Akadémia kiadásában jelent meg. Műve – mely a mai napig hézagpótló és nélkülözhetetlen alapmunka a hazai jogirodalomban – az angol jogi kultúra legfontosabb sajátosságainak bemutatása mellett áttekinti az angol jogbölcsélet fejlődését a skolasztikusoktól kezdve a középkori és újkori gondolkodókön keresztül John Austin-on át – akinek a munkásságát a legalaposabban és a legnagyobb terjedelemben (több mint hetven oldalon) tárgyalja – az „újabb irányok”-ig, egészen az amerikai jogi realizmusig. Horváth az érintett elméletek részletes bemutatása mellett történeti és a szerzőket bemutató életrajzi vonatkozásokat is prezentál művében a mind teljesebb megismerés érdekében.⁸² Könyve megírásával Horváth rendkívüli

hajlandó valóságként elfogadni. Mindenekelőtt hangos tiltakozás az ellen, mintha a hagyományos elméletek kielégítenék azt, amit a jogról tudni kívánunk. Felzúdulás az örökségbe kapott jogszemlélet terméketlensége ellen. Ami újat mond, az nem kerek tagadása, hanem kiegészítése, minősítése a régi elméleteknek. Az új fizikához hasonlóan csak a régi fogalmak határain észleli azok pontatlanságát és ott veti meg a lábát, ahol ezek a pontatlanságok lényegesek. Az új úgy jelentkezik benne, mint a relativitás elméletében, vagy a modern festészetben, Joyce írásaiban, vagy Bartók zenéjében. Nem tagadja, hogy a régi nagyjából, durva általánosságban megáll, de azt sokkal finomabb mérés, látás, beleélés, megérzés, megfigyelés segítségével mégis lényegesen minősíti és végül is egészen átértelmezi. Az új irány a régihez képest nem iskolás, nem céhbéli, nem exkluzív. Mesterség, tudomány és művészet fonódik össze benne, néha lírává válik. Mindebben a régi jogkép fellazulása, új élmények felduzzadása, más szakok, mint a fizika, a lélektan, az ideológiaelmélet, a művészeti irányok termékenyítő motívumai is működnek. Főképpen pedig a réginél hasonlíthatatlanul behatóbb és kitartóbb érdeklődés a jog eredeti élménye és annak elemzése iránt... Igazi jelentősége talán nem is a már elért eredményekben, mint inkább az új munkamódszerben van. Abban, hogy a kutatásnak, az adatszerű feltárásnak és ténybeli megfigyelésnek tágas új tere nyílt meg a hagyományos elmélet hézagain keresztül.” /HORVÁTH Barna, *Angol jogelmélet*, Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 1943, 573-574./)

⁸¹ HORVÁTH Barna, *A common law ideológiája és a jogismeret ideológiája*, Társadalomtudomány, 10 (1930) 87-115.; *A jog racionalizálása*, Társadalomtudomány, 12 (1933) 23-36.; *Az utópia értelme*, = Emlékkönyv Kolozsváry Bálint dr. jogtanári működésének negyvenedik évfordulójára, Budapest, Grill, 1939, 211-223.; *Der Sinn der Utopie*, Zeitschrift für öffentliches Recht, 22 (1940) 448-461.; *A jogszociológia útja*, Társadalomtudomány, 21 (1941) 43-74.

⁸² Az emigrációs években az Egyesült Államokban – az esetleges megjelentetés reményében – hozzálátott monográfiája angol nyelvre való fordításához, de halála miatt már nem tudta befejezni. Erről tanúskodnak a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának Kézirattárában fellelhető kéziratos fordítások. Lásd HORVÁTH Barna, *Angol jogelmélet* (1943) című művének részleges angol és francia összegzése. MTAK Kézirattár Ms 5905/198-205.

szakirodalmi tájékozottságról tesz tanúbizonyságot, az angolszász szakirodalom ilyen beható ismerete inspiráló hatást gyakorolt tanítványaira és azok jogszemléletére. Említésre méltó, hogy az angol jogelmélet kéziratának elkészítése közben – az 1930-as években – formálódott és látott nyomtatásban napvilágot Horváth saját jogelméleti rendszere, mely számos ponton támaszkodott, illetve táplálkozott az angol-amerikai jogelméletből.⁸³

Az *common law* ideológiájáról szóló tanulmányában megfogalmazza saját jogelméleti törekvésének célját: „Fel kell adnunk azt a törekvést, hogy a jog lényegét egyetlen ideálban megtaláljuk... Olyan módszerre van szükség, amely összefér a különböző filozófiai álláspontokkal.”⁸⁴ Ugyanitt Pound kapcsán megjegyzi, hogy fel kell szabadítani „a jogelméletet az alól az illúzió alól, mintha a szembenálló filozófiai álláspontok között szükségképpen választani kellene”, illetve fel kell szabadítani „az egy eszméjű, egy alapgondolatú módszer optikája alól.”⁸⁵ Ez az a motiváció, amely Horváthot arra készíti, hogy a neokantiánus tradíciót, illetve a mindenkit ez idő tájt vitára inspiráló kelsen-i elméletet meghaladva szembenézzen a jog társadalmi természetével és annak következményeivel, mert a jog nem csupán normatív természetű jelenség, hanem társadalmi képződmény is. Horváthot az angolszász indíttatású pragmatikus-empirikus (esetjogi) szemlélet segíti hozzá az új látásmód, mint módszer megalkotásához, mely korábban nem ismert utakat nyithat a kontinentális jogi gondolkodás számára. A lét és a kellés egymást kizáró voltának neokantiánus alaptételéből kiindulva azt a következtetést vonja le, hogy a jog olyan tárgy, amely „egyfelől létezik, másfelől pedig érvényes”. A jog egy sajátos tárgykettősség („reflexív tárgyszurrogátum”, „kellésre irányuló lét”), melyben a biológiai-pszichológiai jelenségek sokféleségeként megjelenő társadalmi magatartáshoz – egy bonyolult eljárási apparátus közbejövételével – egy norma hozzárendelődik. A jog valójában csak egy gondolati tárgy („reflexív gondolati képződmény”), lét és kellés együttléte. Vagyis Horváth szerint nincs harmadik ismerettárgy.

De vajon milyen módszerrel vizsgálható tudományosan e tárgyilag kettéhasított képződmény? – teszi föl a kérdést. Ha nem elegendő sem a „normatudományi”, sem a „természettudományi” módszer, akkor egy *harmadik*, sajátos módszerre lesz szükség a jog jelenségvilágának megragadásakor: „... a jog tárgyilag kettéhasított gondolati képződményként a reflexív módon együttnevező gondolkodás, a természetet és a normát funkcionálisan egymásra vonatkoztató gondolkodási módszer

⁸³ HORVÁTH Barna, *Jogbölcseleti jegyzetek*, Budapest, Szent István Társulat Rt., 1932.; *Rechtssoziologie: Probleme des Gesellschaftslehre und der Geschichtslehre des Recht*, Berlin-Grunewald, Verlag für Staatswissenschaften und Geschichte G.m.b.H., 1934. (Magyarul: *Jogszociológia* Berlin-Grunewald, *A jog társadalom- és történelem-elméletének problémái*, /Ford.: Zsidai Ágnes/ Budapest, Osiris Kiadó, 1995.); *A jogelmélet vázlatja*, Szeged, Szeged Városi Nyomda és Könyvkiadó Rt., 1937.

⁸⁴ HORVÁTH Barna, *A common law ideológiája*, Budapest, Klny. a Társadalomtudomány c. folyóirat 1930. évfolyamából, 1930, 22.

⁸⁵ *Uo.*, 25.

terméke.”⁸⁶ Vagyis a Horváth-féle módszer nem tárgykonstituáló: „Mivel a jogszociológiának szükségképpen a természetet és a normát kell egy reflexív gondolati képződményben egymásra vonatkoztatnia, így módszere nem hozhat létre harmadik tárgyiasságot...”⁸⁷ A jogszociológia módszere nem a megismerés, hanem – a szerző terminusa szerint – a „gondolkodás módszere”, „a lét és a kellés funkcionális látásának módszere, röviden: a „*módszerek módszere*”.”⁸⁸ A módszertisztaság, a módszerszinkretizmus elkerülése tehát csak a „tisztá elválasztáson” alapuló szinopszis esetén érhető el: „... a jog tudományos tárgyalásáról csak akkor lehet beszélni, ha a természettudományi módszer és a normatudományi módszer egymás eredményeit kölcsönösen *kontrollálják* abban az értelemben, hogy ‘kellésre irányuló létet’ jelent e még az, ahogyan a jog gondolati képződményében e két módszer funkcionálisan egymáshoz van rendelve. Ez a *szinoptikus módszer* lényege.”⁸⁹

A Horváth által kidolgozott módszer a neokantiánus jogfilozófia egyik alapkérdésének, az érték és valóság kezelésének egészen eredeti értelmezése, melyet a jogász tevékenység lényegéből bontotta ki: „A jogász eljárása azáltal válik szinoptikus módszerré, hogy a jogesetet a jogtételre, a jogi normát a jogesetre vonatkoztatja.”⁹⁰ Minden „tétéles” jogász jogalkalmazó tevékenysége abból áll, hogy a valóságban megtörtént cselekvéseket, történéseket (tényállásokat) jogszabályi tényállások (jogi norma) alapján ítéli meg. A jogász tehát egy normatív tényállást vet össze egy valóságos tényállással. A jogásznak e munkájához jogszabályokon szelektált tényismeretre és tényállásokon szelektált jogszabályismeretre van szüksége. Míg a gyakorlati jogász elsődlegesen a jogesetre, az elméleti jogász inkább a jogtételre összpontosít, de mindkettőjüket az jellemzi, hogy együtt nézik a jogesetet és a jogszabályt.

Horváth szinoptikus szemléletmódjához funkcionálisan kapcsolódik – az eredetileg az angol jog sajátosságaként bemutatott⁹¹ – „processzuális jogszemlélet”-e⁹², mely szerint a jog nem egyszerűen norma (tétel) és nem is csak tény (faktum),

⁸⁶ HORVÁTH Barna, *Jogszociológia...*, i. m., 112.

⁸⁷ *Uo.*, 113.

⁸⁸ *Uo.*

⁸⁹ *Uo.*, 118. (Későbbi írásaiban „szemléleti módszer”-nek is nevezi sajátos módszerét.)

⁹⁰ HORVÁTH Barna, *Jogszociológia...*, i. m., 129.

⁹¹ „A processzuális jogszemlélet... felelős elsősorban az angol jogelméletnek azért a *józan pozitívizmus*déért, amely spekulatív jogelveket sohasem téveszt össze a mindennapi joggyakorlat tényleges eseteivel... S ha tekintetbe vesszük, hogy később, a *common law* tulajdonképpen tartalmát nem az egyes precedensekben, hanem az *általános elveknek és tanoknak* abban a kincsében látják, amelyekben az egyes döntések alapulnak, akkor látjuk, hogy a processzuális szemlélet pozitívizmusa miként csendül összhangba azzal a *józan természetjogi* felfogással, amely az élő jog természetjogi elemét az *anyagi jogban*, a jogeset konkrét faktuma által feltételezett szuperpozitív *jogelvekben* ismeri fel.” (HORVÁTH Barna, *Az angol jogi kultúra és a Common Law szelleme*, = HORVÁTH Barna, *Angol jogelmélet...*, i. m., 3.)

⁹² Vö. HORVÁTH Barna, *Jogszociológia...*, i. m., 338. , illetve *A jogelmélet vázlata...*, i. m.

hanem az „elvont magatartásminta és ennek megfelelő tényleges magatartás”, vagy másképpen, a norma és magatartás „gondolati kapcsolata”, ami nem más, mint az eljárás.⁹³ Úgy véli, hogy az eljárás fogalmán keresztül lehet a jogot „elemi joghelyzetek, legegyszerűbb tény- és értékelemek sorozatára szétbontani”, illetve felépíteni, miközben „ezeknek az elemeknek a gondolatbeli összekapcsolódása is áttekinthetővé válik”.⁹⁴ Horváth szerint a társadalmi objektívációk (gazdaság, harc, hatalom, tudás, eljárás) közül egyiknél sem indokolt úgy a joggal való „generikus azonosítás”, mint az eljárás esetében: „az eljárás a jog genus proximuma”, a jog „felsőfogalma”. Vagyis a jogeset és a jogi norma folytonos (szinoptikus szerkezetű) egymáshoz rendelése egy eljárási folyamatot képez.

Horváth az processzuális jogelméletben találja meg a valódi megoldást, mely „közös nevezőre hozza a különböző jogelméleteket a nélkül, hogy azoknak részleges igazságait mereven tagadnia kellene.” Ez az új jogelmélet a jogban a társadalom „legintézményesebb eljárási szerkezetét” látja, mely, mint a társadalmi eljárások legfejlettebbike, a legfejlettebb eljárási apparátus kialakításával valósítja meg az eljárás felső fokát. Horváth részletesebben is meghatározza a „legintézményesebb eljárási szerkezet” fogalmát, melyben visszaköszönnek a Hobhouse-tól kölcsönvett és továbbfejlesztett fogalmak: „... a jog a meghatározott magatartásmintáknak és tényleges magatartásoknak olyan társadalmi közössége, amely a növekedésnek, hatásosságnak, szabadságnak és kölcsönösségnek viszonylag legmagasabb fokára fejlődött, azaz a tömegesség, az állandó szervekké szilárdulás, eljárásmenetekké szétkülönülés következtében viszonylag legfejlettebb szerkezetet alkot, amely a társadalmi igazságosság és szabadság nélkülözhetetlen előfeltétele.”⁹⁵

Az 1940-es évek elején – már túl az elméleti útkeresésen – Horváthnak szembe kellett néznie szinoptikus jogelméletének a „valóság”-ban való alkalmazhatóságával. Új szemléleti módszerét e tekintetben „színtelennek” vélte⁹⁶, s úgy gondolta – elmélete igazolásául – foglalkoznia kell a jogeset és jogtétel „küzdelmével”, azzal, hogy az eset egyedi körülményei miként „surlódnak”, „horzsolódnak” a „merev, szigorú szabály, rideg, éles szegélyein”. E próbálkozásának eredményeképpen született meg 1942-ben *A géniusz pere. Sokrates – Johanna* című könyve, melyben közismert történelmi perek rekonstruálása alapján kívánta ábrázolni a jog működését.⁹⁷ Horváth számára – miként az amerikai jogi realisták esetében – a per szimbolizálja leginkább a jog mibenlétét. Arnoldhoz hasonlóan a per és a dráma

⁹³ „Az előre meghatározott magatartásként felfogott eljárás egy szabály és egy tény egymásra vonatkoztatottsága. Mindkettő jelenti egyszerre, tehát mind az ideális mintát, a normát, mind pedig a magatartás tényleges bekövetkeztét, de csakis egymásra vonatkoztatottságukban. A szabály tényekben való tükröződése nélkül éppoly kevésbé eljárás, mint a szabály nélküli tény.” (HORVÁTH Barna, *Jogszociológia...*, i. m., 338.)

⁹⁴ HORVÁTH Barna, *A jogszociológia útja...*, i. m., 72.

⁹⁵ HORVÁTH Barna, *A jogelmélet vázlat...*, i. m., 204-205.

⁹⁶ HORVÁTH Barna, *A jogszociológia útja...*, i. m., 69.

⁹⁷ HORVÁTH Barna, *A géniusz pere: Sokrates – Johanna*. Kolozsvár, Universitatis Francisco-Josephina Kolozsvár, 1942.

összefüggéseiről írva megállapítja, hogy közös bennük a „különösen megszervezett cselekmények” rendszere, illetve a konfliktushelyzetek sokasága. A per valójában nem más, mint egy „sűrített dráma”. Horváth e kérdéskör elemzéséhez kifejezetten – miként művének bevezetőjében írja – az amerikai (új)realizmus hatására fogott hozzá, mely a jogban – a fentiekén túl – a „játék” és a „színjátszás” elemét is látni véli. Legnagyszerűbb „szerepeink” – Horváth szerint – a jog által „kiosztott” perbeli szerepek. Az egész nem más, mint – Arnold hasonlatát kölcsönözve – egy „óriási színház”, vagy a jog világára vonatkoztatva, „Circus Juris”. A per az emberek mindennapi életében a konfliktusok kezelése során a drámai megtisztulás, a katarzisz élményét biztosító szimbólummá, a jog jelképévé válik.⁹⁸

Horváth jogelméleti munkásságának valódi jelentősége abban áll, hogy a XX. századi (neokantianus) magyar jogbölcseleti gondolkodás tradicionális német-osztrák kötődéseit az angolszász jogtudományi szemléletmód közvetítésével „lazította”, új perspektívákat teremtve a hazai jogelmélet további fejlődésének.⁹⁹ Sajnálatos módon a második világháború és az azt követő politikai változások 1949-ben emigrációba kényszerítették, ahol már nem volt igazán lehetősége elmélete továbbfejlesztésére.¹⁰⁰

⁹⁸ „Ezzel a téma kidolgozása szinte adalékká válik ahhoz az újrealista jogszemlélethez, amely a jogban többé nem hajlandó az élettől elvonatkoztatott dogmát, tételt, normát, merő elvontságot látni. Számára a jog cselekedet, a tétel és az eset drámai találkozása, amely, a per megszervezettségében, intézményességében válik jelképpé. A per azért rövidítő szimbóluma a jognak, mert mintaképe, a jogi voltát leginkább szemléltető példája minden jogi eljárásnak. De az újrealizmus a jogban meglátja a megszervezett cselekedet, az intézményesen megoldott konfliktus elemén kívül a játék, a színjátszás, a mimus elemét is. Szerepeket választunk magunknak és eljátszunk őket a társadalmi élet színpadán. Ilyen szerepeket játszunk az intézményeinkkel is. Legnagyobb szerepeink talán éppen a hivatalos, a jog által kiosztott, a perbeli szerepeink. Óriási színház, Circus Juris ez, amely elszórakoztat, megvigasztal, nagy belső konfliktusokat elsimít, sok mindenért kárpótol a társadalomban... Mi a műsora a jog színházának? Arnold szellemében azt mondhatjuk: nagy és mély, másképpen meg nem oldható konfliktusok ‘le-reagálása’. Amikor megjátsszuk, kifejezzük, a legteljesebben feltárjuk őket, egyúttal meg is szabadulunk tőlük. Talán ez a katarzisz, a drámai megtisztulás értelme... Az előadott darab mögött az örök emberi színjáték perreg: az eszmének és a valóságnak, az értékeknek és a tényeknek, a szabadságnak és a szükségszerűségnek gyógyíthatatlan ellentétét éljük át s közben az általa ütött sebeink begyógyulnak.” (Uo., 6.)

⁹⁹ Említésre méltó, hogy a háborút követő szellemi-politikai újjáépítésben résztvevő Horváth Barna 1945 nyarán a „demokrácia-vitá”-nak elkeresztelt konferencián tartott *Demokrácia és jog* című előadásában (HORVÁTH Barna, *Demokrácia és jog*, = Demokrácia, Budapest, A Pázmány Péter Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának kiadása, Egyetemi Nyomda, 1945, 43-67.) javarészt az angolszász politikai és jogi intézmények és technikák bevezetését, illetve adaptálását javasolta a hazai új demokrácia gazdasági, politikai és jogi rendszerének kialakításában. (Vö. NAGY Endre, *Bevezetés Horváth Barna: Demokrácia és jog című tanulmányához*, Medvetánc, 1985, 2-3. sz. 295-303.; SZABADFALVI József, „*Demokrácia és jog*”: Adalékok Horváth Barna politikaelméletéhez /1945/46./, Magyar Közigazgatás, 40 /1990/ 7. sz. 605-613.)

¹⁰⁰ Az emigrálást követően rövid ausztriai tartózkodás után az Újvilágban próbált szerencsét. 1950 és 1956 között politikatudományt, jogelméletet és nemzetközi jogot tanított a New

8. Az 1930-as évek közepétől kezdődően főleg Moór Gyula és Horváth Barna tanítványai személyében egy új, igen tehetséges korosztály szárnypróbálgatásának lehetünk tanúi. A Moór tanítványok közül Szabó József és Solt (Scholz) Kornél, illetve a Horváth tanítványok közül Bibó István, Vas Tibor, Bolgár Vera, valamint a pécsi Losonczy István első publikációit a neokantiánus paradigma meghaladására tett kísérleteknek tekinthetjük. Személyükben az az új generáció jelent meg, akik számára az osztrák és német jogtudomány eredményeiben való tájékozottság mellett az angol-amerikai, francia stb. irodalom egyidejű, naprakész ismerete is adott volt, s lehetőségük nyílt az elődök külföldi szakmai kapcsolatait más irányokba továbbépíteni. A magyar jogbölcseleti gondolkodás ekkorra – úgy tűnt – alkalmassá vált, hogy a nemzetközi jogfilozófiai közélet európai mércével mérhető tényezőjeként megfeleljen a második világháborút követő modern kor kihívásainak.

E fiatal nemzedék egyik jeles tagja volt Szabó József (1909-1992), aki Moór-tanítványként végzett a szegedi egyetemen, s csupán végzett jogászként 1934 tavaszán, mint ösztöndíjas gyakornok, ismerkedett meg a Moór-tanszéket „megöröklő” Horváth Barnával.¹⁰¹ Horváth személyisége és az angolszász jogtudomány hatásait tükröző jogelméleti megközelítés Szabó tetszését igen hamar kiváltotta. Életrajzi írásában ezt így idézi föl: „Ez volt az az idő, amikor nálunk is kezdtek felfigyelni a német és francia tudomány mellett az angol és amerikai tudományra. Ez a szemléletváltás rokonszenvesnek látszott.”¹⁰² Horváth Barna személyes kisugárzása nem maradt hatás nélkül. Ő volt az egyetlen korabeli magyar jogfilozófus, akit „szegedi iskola”-ként számontartott tanítványi kör vett körül.¹⁰³ A mester kisugárzó hatása a

York-i Graduate Faculty of Political and Social Science The New School of Social Research visiting-professzoraként. Nehéz anyagi körülményei időközben arra késztették, hogy állást vállaljon az Amerika Hangja Magyar Osztályán, ahol nyugalomba vonulásáig, 1964-ig dolgozott. Eközben számos alkalommal megfordult Európában, s mint vendégprofesszor tanított Zürichben (1948, 1964), Bécsben és Berlinben (1962), Freiburgban (1964), Koppenhágában és Gentben (1966).

Az Egyesült Államokban egy terjedelmes angol nyelvű tanulmányban tett kísérletet a szinoptikus módszer továbbgondolására. A komoly szakmai figyelmet kiváltó és nemzetközi vitát provokáló mű a jog „mezőelméleté”-nek megfogalmazását kísérli meg. Az elmélet háttérét a fizikai világképben – a modern fizika eredményei nyomán (Einstein relativitáselmélete, illetve Maxwell mezőelmélete) – bekövetkezett változás inspirálta. A jog mezőelmélete nem kidolgozott teória, inkább izgalmas és továbbgondolásra érdemes gondolati kísérlet. (Vö. HORVÁTH Barna, *Field Law and Law Field*, Österreichische Zeitschrift für öffentliches Recht, 8/1957/ 44-81.)

¹⁰¹ Szabó Józsefről és jogbölcseleti munkásságáról lásd bővebben: SZABADFALVI József, *Egy derékba tört életmű margójára: Szabó József jogbölcseleti munkássága*, Jogtudományi Közlöny, 53 (1998) 12. sz. 493-504.

¹⁰² SZABÓ József, *Negyven év*, = SZABÓ József, *Ki a káoszból, vissza Európába*, Budapest, Kráter Műhely Egyesület, 1993, 17.

¹⁰³ A mesterhez legközelebb álló és később akadémiai karriert befutó tanítványok közül Szabón kívül Bibó Istvánt és Vas Tibort kell kiemelnünk, akiknek korai munkáiban egy-

legszámottevőbb módon Szabó jogbölcseleti szemléletmódjának formálódásában figyelhető meg. Az érintett erre így emlékezik: „Horváth unszolására kerültem sokkal közelebbi kapcsolatba az angol filozófiával és amerikai jogtudománnyal; különösen Hume két hatalmas művével, Austin jogbölcseletével, az akkor új amerikai jogtudománnyal, J. Frank, T. V. Arnold, C. L. Becker, B. Russel írásaival.”¹⁰⁴

Már 1938-ban az első – *A jog alapjai* című¹⁰⁵ – jogbölcseleti tárgyú könyvében alapos filozófiai fejtegetések során mutatja be saját jogfilozófiai kiindulópontját, mely híven tükrözi a korabeli európai jogbölcseleti törekvések legjobb hagyományait. Szabó szemléletmódját már e művében az idealizmusban és realizmusban egyaránt meglévő dogmatikus előfeltevéseket meghaladó szkeptikus gondolkodás jellemzi, mely sok szállal kapcsolódik a Hume filozófiai felfogására visszavezethető kritícizmushoz¹⁰⁶ és – bár itt nem tesz róla külön említést – az amerikai jogi realizmushoz. Szabó szerint a Hume felfogására visszavezethető ismeretelméleti kiindulópont a filozófiában – s ezen keresztül a jogbölcseletben – forradalmian újat hozott azzal, hogy a világról alkotott ismereteink szubjektív jellegére hívta föl a figyelmet: „... a rajtunk kívüli, vagyis objektív külvilágot, amely egyébként is csupán feltételezett, mint számunkra hozzáférhetetlent, ki kell hagynunk kutatásaink köréből. Marad tehát az emberi alanyiség világa, ahol egyedül bír értelemmel a tárgy és a norma, lét és érvény megkülönböztetése, és azoknak a jog egységes fogalmává való összekapcsolása is.”¹⁰⁷ Szabó – Hume filozófiájára hivatkozva – megállapítja, hogy „[a] megfigyelt dolgok kapcsolata (okság)... nem bennük,

értelműen kimutatható professzoruk jogelméletének hatása. (Lásd erről bővebben: SZABADFALVI József, *Bibó István és a szegedi iskola*, = *A szabadság kis körei: Tanulmányok Bibó István életművéről*, szerk. DÉNES Iván Zoltán, Budapest, Osiris Kiadó, 1999, 125-152.)

¹⁰⁴ SZABÓ József, *Negyven év*, = SZABÓ József, *Ki a kaoszából...*, i. m., 19.

¹⁰⁵ SZABÓ József, *A jog alapjai, különös tekintettel a nemzetközi jogra*, Budapest, Magyar Társadalomtudományi Társulat, 1938.

¹⁰⁶ Úgy véli, hogy az emberi öntudatra ébredés az idealizmus-realizmus-kriticizmus egymást követő lépcsőfokaival modellálható, s a jogi gondolkodás is ennek megfelelő fejlődési utat futott be. Az idealizmusnak a természetjogi doktrínák, a realizmusnak a XIX. században hegemon szerepbe került jogpozitívizmus felel meg, míg a korabeli jogi szemléletmód a kriticizmus jegyében próbálja meg túlszárnyalni, meghaladni a korábbi törekvéseket. A mű még a neokantiánus jogfilozófia jól ismert paradigmáit teszi magáévá, mégis kritikusan viszonyul a (neo)kantiánus tanokhoz. Kant és filozófiai szemléletének követői alapvető hibáját abban látja, hogy lét és érvény pólusainak kettősségéből indultak ki, s csupán a neokantiánus jogfilozófusok próbáltak meg egymástól gyakran merőben eltérő módon kapcsolatot teremteni a világ két minősége között. Ez nem is sikerülhetett számukra mivel „maga a lét és érvény [n]em a tárgyi, hanem az alanyi világban keresendő, amiből ‘a maiore ad minus’ következik, hogy kapcsolatuk s az annak helyén kialakuló jogfogalom sem kereshető másutt.” (*Uo.*, 12.)

¹⁰⁷ *Uo.*, 21.

hanem bennünk, a megfigyelőkben van.”¹⁰⁸ Vagyis a jog „létének legmélyebb alapjai sem nyúlnak túl az alanyiság bűvkörén...”¹⁰⁹

Az 1940-es évek elején megjelent munkáiban¹¹⁰, így *A jogászai gondolkodás bölcsellete* című könyvében, illetve *Hol az igazság?* című terjedelmes tanulmányában, valamint az Archiv für Rechts- und Sozialphilosophie „Ungarn-Heft”-jében egykori mesterei, Moór Gyula és Horváth Barna tanulmányainak társaságában – *Wahrheit, Wert und Symbol im Rechte* című írásában – mely a korábban kifejtett téziseinek összefoglalását tartalmazza tovább folytatja *A jog alapjai* című könyvében megfogalmazott jogfelfogásának kifejtését és finomítását, ezáltal megteremtve a jog fogalmának „újrealista” koncepcióját.¹¹¹

A jogászai gondolkodás bölcsellete című művében arra tesz kísérletet, hogy bemutassa, miképpen befolyásolja a jog(ász)i gondolkodást a jog létének és érvénysülésének alapjait meghatározó „emberi alanyiság”. Az angolszász szakirodalomban használatos módszert alkalmazva számos jogeset részletes bemutatásán keresztül, alapos jogdogmatikai elemzés során jut el arra a következtetésre, hogy a szillogizmus, illetve a logikai szubszumció nem modellálja megfelelően a jogászai gondolkodás lényegét. Úgy véli, e felismerés egyaránt jellemzi az angol, illetve a „hagyományos” magyar jogszemléletet, mely írásának végső konklúziója szerint „a jogászai gondolkodás szellemének és belső lényegének leginkább megfelel.”¹¹² Ezzel a szerző szembefordul a kontinentális jogi gondolkodásban mély gyökereket

¹⁰⁸ *Uo.*, 49.

¹⁰⁹ *Uo.*, 50. (Szabó „kriticizmusa” nem csupán a bírált elméletekkel szemben érvényesül, hiszen saját jogkoncepciójával szemben is önkritikusan fölveti a „transzcendencia” problémáját. Úgy véli, hogy elmélete az „emberi alanyiság” gondolatán – mely önmagában már nem létező és nem is értékes, hanem létet és értéket teremtő fogalom – keresztül a transzcendenciában gyökerezik. Azonban azzal vigasztalja magát és esetleges bírálóit, hogy míg ő csak „egy” transzcendens fogalmat vezet be, amelyből létet és érvényt egyaránt levezet, addig az általa bíralt elméletek két vagy több transzcendens fogalommal operálnak. Míg más elméletek megismerni és megmagyarázni, az övé „csupán” posztulálni kívánja a transzcendenciát, melyben jelentős szerepe van a transzcendens alanyiságból eredő intuíciónak.)

¹¹⁰ SZABÓ József, *A jogászai gondolkodás bölcsellete*. Szeged, Acta Universitatis Szegediensis. Sectio Juridica-Politica, Tom. XVI. Fasc. 2. 1941.; *Hol az igazság? (A bíró lélektani problémái.)*, Társadalomtudomány, 22 (1942) 1. sz. 1-55. (Klly. Budapest, 1942.); *A jogtudomány helye az emberi gondolkodásban*, Szellem és Élet, 5 (1942) 4. sz. (Klly. Kolozsvár, 1942.); *Wahrheit, Wert und Symbol im Rechte*, Archiv für Rechts- und Sozialphilosophie („Ugarn-Heft”), 36 (1943) 101-121.

¹¹¹ Szabó József saját jogfelfogására az 1948-ban megjelent írása címében használta először a jog fogalma „újrealista” megvilágításának meghatározását. (Vö. *Der Rechtsbegriff in einer neurealistischen Beleuchtung*, Österreichische Zeitschrift für öffentliches Recht, 1 /1948/ 291-311.) Az „újrealizmus” kifejezést Szabó valószínűleg mesterétől, Horváth Barnától kölcsönözte, aki az *Angol jogelméletében* Arnold, Cook, Corbin, Frank, Green, Hamilton, Llewellyn, Radin, Robinson, Yntema – az amerikai jogi realizmus fiatalabb nemzedéke – kapcsán használja a fogalmat. (Vö. HORVÁTH Barna, *Angol jogelmélet...*, i. m., 557.)

¹¹² SZABÓ József, *A jogászai gondolkodás bölcselete...*, i. m., 69.

vert „logizáló jogelmélet”-i felfogásokkal, melyek – a logikum mítoszának csapdájába esve – nem néznek szembe a valósággal, a jog valódi működésével.¹¹³ Úgy gondolja, a jogászai döntést valójában „pszichológiai momentumok” befolyásolják, s a döntés „a premisszákbán rejlő alogikus, irracionális fogalmak és ténykérdések mikénti értelmezésén, felfogásán fordul meg.”¹¹⁴

Ugyancsak a jog logizáló, kontinentális felfogásának következménye a jogbiztonságba vetett hit kialakulása, melynek illúzió jellegére – Szabó szerint helyesen – az amerikai jogtudósok hívták fel a figyelmet. Itt az amerikai jogi realizmus legjelentősebb alakjai közül Jerome Frank, Edward Robinson, Thurman Arnold gondolatait idézve veszi górcső alá a jogbiztonság iránti illuzórikus emberi ragaszkodást, melyet a hibás logikai jogszemlélet keltett életre.¹¹⁵ Arnold és társai gondolatisága hatják át Szabó további gondolatmenetét, mely szerint a minket körülvevő világ jelensége, így maga a jog világa is mint jelkép, mint szimbólumok rendszere fogható fel. Mint látjuk ekkoriban a „mester”-t és tanítványát egyaránt továbbgondolásra készítették Arnold ezirányú megállapításai. A jogbölcselet feladata Szabó szerint az, hogy a szimbólumok mögötti jelentést, értelmet megtalálja. A szimbólumoknak ebben a rendszerében, ahová a jog is tartozik, kitüntetett szerepe van a nyelvnek, amely maga is egy sajátos szimbólumrendszer. Az emberi gondolkodás egyik „betegségének” nevezi Szabó – Jerome Frank nyomán –, hogy „kifejezőmódjait sokszor összetéveszti azzal, amit ki akar fejezni”, s az eredmény gyakran megrögzött verbalizmusához, szómágiához vezet: „Így született a jogtudományban a fogalmi, a jogalkalmazásban a logizáló jogászat.”¹¹⁶ E rövid, modern nyelvfilozófiai okfejtésnek is tekinthető magyarázatot követően megállapítja, hogy a jog nem a tapasztalati valóság része, hanem valójában szimbólum, amely jelképez valamit, de önmagában nem jelent semmit. A jogról alkotott képünk valójában a tudatban bír jelentéssel, így a jog gyökereinek a megértéséhez is „az alanyiség talajának” mélyebb – tudatalatti – rétegeibe kell ereszkedni. Szabó – explicit módon – átvéve Jerom Frank jogi alapmítosz (basic legal myth) elméletét a következőket írja: „Bennünket itt főleg azok érdekelnek, amelyek a tekintély tudatalatti ideológiájával kapcsolatosak: a tradíció, dogmák, szavak, szokások, tabuk tisztelete, a konzervatív világnézet gyökerei, egyszóval amit a mélypszichológia atya-komplexusnak nevez. Az atya szerintük is csupán a sejtelmes gyermekkorban jelenik meg a mindentudó, csalhatatlan bíró szimbólumaként (father-as-judge); azután átveszi helyét más földi tekintély (father-substitute) a jogbiztonság, egy logikailag zárt jogrend, a csalhatat-

¹¹³ Az általa „racionalo-logisztikus” természetűnek nevezett jogászai gondolkodás tipikus hibái között említi az ún. alsó-, és felső-tétel, vagyis a tényállás, illetve a tényállásra vonatkozó norma megállapításának problémáit. A „mesterséges logikai szerkesztés”-sel szemben „a jogászai gondolkodás mélyebb összhangját”-ról beszél, mely a „logikai formák látszatérvénylance mögött az irracionális lényeg keresését”-ben ragadható meg. (Uo., 15.)

¹¹⁴ Uo., 25-26.

¹¹⁵ Uo., 43-44.

¹¹⁶ Uo., 55.

lan bíró illúziója.”¹¹⁷ Szabó visszaül az írásában elemzett jogesetekre, illetve az azokban megjelenő irracionális, alogikus (tudatalatti) tényezőkre, amelyek révén az esetek jogi megítélése megfordulni látszott. Úgy véli a jogász gondolkodás lényege „az a csodálatos alogikus, irracionális képesség, amit általában judíciumnak szoktak nevezni.”¹¹⁸ Mindezt az ember alanyiségének mélyrétegében meghúzódó „Én”-ben kell keresni, abban az entitásban „aminek valósága összetartja a mindenséget”, amiben „szellem és anyag dualitása feloldódik”, „hiszen az értékek csak azért érvényesek, a valóságok csak azért lehetségesek, mert az Én ezeket érvényesnek, illetőleg létezőnek tartja...”¹¹⁹

Szabó sorait olvasva az amerikai jogi realizmus szellemisége nyilvánvalóvá válik, az óvatlan olvasó számos helyen akár azt is képzelhetné, hogy Jerome Frank szöveget olvas.¹²⁰ Ekkoriban, az 1940-es évek elején, ez a fajta gondolatiság a magyar jogbölcséleti irodalomban meglehetősen kivételes. Szabóra talán méginkább elmondható az, amit Horváth jogszemléletének méltatásakor szoktak megfogalmazni, hogy a klasszikus neokantiánus kérdésfelvetések megválaszolásában az amerikai jogi realizmusra jellemző, sajátos pragmatista magyarázatokat fogalmaz meg. Ezzel lehetőséget teremt két jogi kultúra termékeny szintézisére. Mindez még akkor is fontos, ha gyakorta eklektikusnak tűnő magyarázatokkal, hivatkozásokkal, érvrendszerrel találkozunk. Ez alól nem kivétel sem a mester, sem tanítványa.

A második világháború alatt megjelent utolsó jelentős jogbölcséleti írásában, a *Hol az igazság?* című terjedelmes tanulmányában a bíró „igazságkereső” jogalkalmazó tevékenységének elemzésével folytatja jogbölcséleti rendszerének további kidolgozását. Művének alcíme – *A bíró lélektani problémái* – jól mutatja, hogy a századfordulót követően a jogtudományra alapvető hatást gyakorló mélylélektan kutatási eredményei Szabó érdeklődését is fölkellették. A freudizmus hatása egyaránt jól kitapintható mind az európai, mind az észak-amerikai jogi gondolkodásban. Szabó szemléletmódját e tekintetben inkább az amerikai jogi realizmus képviselői, s közülük leginkább Frank gondolatai termékenyítették meg. Szabó –

¹¹⁷ *Uo.*, 62.

¹¹⁸ *Uo.*, 67.

¹¹⁹ *Uo.*, 65.

¹²⁰ „Az nem lehet, hogy mindenről tudjunk, ami befolyásol bennünket; de az lehet, hogy tudjuk, hogy nem tudunk minden befolyásoló körülményről. Az nem lehet, hogy a tények és szabályok mérlegelésénél mindennel számoljunk; de az lehet, hogy nem számoltunk mindennel. A jogalkalmazás tudatos és tudatalatti háttérének mélypszichológiai boncolása tulajdonképp ennek belátását célozza. Ha egy bíró tisztában van azzal, hogy abban a tényállásban, amit tisztázottnak lát, ő maga is benne van, minden erényével és hibájával, látókörével és gátlásaival, s hogy abban a jogszabályban, amit alkalmaznia kell s amit látszólag csak egy értelemben lehet felfogni, logikailag színtelen fogalmak tömege lehet elbujtatva, amelyek mikénti felfogásában az ő énjének tudatalatti állásfoglalása rejlik: akkor ez a bíró nem fog vakon bízni a látszólag mindent megoldó logika technikumban, hanem keresni fogja végső állásfoglalás előtt azokat a hézagokat, ahol a logika felszíne az ő tudatalatti szubjektív állásfoglalásait takarja, s a döntés szempontjából lényeges fordulópont rendszerint éppen ilyen helyen lesz.” (*Uo.*, 68.)

hasonlóan korábbi írásaihoz, követve az angolszász hagyományokat – számos jogeset és ahhoz kapcsolódó bírói döntés elemzésén keresztül mutatja be, hogy az értelmezésre szoruló jogtételek nem adnak elég támpontot az igazságos ítélet meghozatalához.¹²¹ Úgy véli, hogy az igazság-keresésben nem szabad csupán a jogtételekbe belefeledkeznünk, hiszen maga a jogeset („tapasztalati valóság”) föltárása, a tényállás megállapítása legalább olyan fontos feltétele az igazságos döntés meghozatalának, mint a vonatkozó norma értelmezése.¹²² Sőt az ítélezés során a bírónak a tényállás egyszerű rekonstruálása kapcsán is számos nehézséggel kell szembenéznie, hiszen a tényeket, amelyek fölött ítélnie kell többnyire nem közvetlenül tapasztalja. A bíró rendelkezésére álló tapasztalati valóság csupán valószínűség, melynek mértéke attól függ, hogy a látszat és valóság mennyire fedik egymást. E tekintetben számos objektív és szubjektív tényezőt sorakoztat föl, melyek közül részletesen a tanúvallomásokban benne rejlő megismerési tevékenységből adódó szubjektivitásról szól bővebben. Úgy véli a jó bírónak pszichoanalitikai vizsgálódást kell végeznie, hogy egy-egy tanúvallomás „megközelítőleg helyes jelentését” igazán mérlegelni tudja. E sorokat olvasva nem ok nélkül jutnak eszünkbe Frank „szabály- és tényскеpszis”-ről kifejtett gondolatai, melyek az amerikai jogi realizmus e markáns figuráját a nemzetközi jogirodalomban oly ismertté tették. Szabó szerint a bíró tapasztalata – mely a bizonyítási eljárás során keletkezik – ugyanolyan szubjektív, mint bármely tanúé vagy bárki másé: „A valóságnak legfeljebb foszlányai jutnak el hozzá tanúvallomások, szakértői vélemények, indíciumok alakjában; ezekhez színt, jelentőséget, értelmet már ő kapcsol, s az ő teremtménye tölti ki a hézagokat... Mikor ugyanis a bíró jogtételeket és bizonyítékokat beilleszti annak a gondolati képnek az egységébe, ami ítéletének alapjául szolgál, már látnia kell az igazságot.”¹²³ S itt ismét visszaköszön már a legelső jogbölcséleti tárgyú írásaiból ismert „emberi alanyiség” fogalma és gondolatisága. Szubjektív ismeretelméleti felfogásából adódóan nem meglepő az a gondolata, mely szerint „az ítélő munka nem folyhat le másutt, mint a bíró lelkében”, hiszen az igazság „bennünk” van. Végző konklúzióként állapítja meg: „Az igazság kérdése tehát nem jogi, nem logikai, nem etikai, nem metafizikai, hanem mélylélektani probléma.”¹²⁴

¹²¹ „Nem áll az, hogy a bíró a jogtételekből a logika technikai eszközei segítségével megállapíthatja, hogy mi az igazság. Ellenkezőleg, a bírónak, mikor ítél, tudatosan vagy tudatlanul már egy igazságfogalom lebeg a szeme előtt; ettől és a jó bírónál csakis ettől függ az, hogy az értelmezés útvesztőjében melyik utat választja.” (SZABÓ József, *Hol az igazság?*... , i. m., 26.)

¹²² „Még ha azok a tények és tettek, amelyeket a bírónak minősítenie, egy jogtétel alá szubsumálnia kell, teljes bizonyossággal megállapíthatónak látszanak is, gyakran felmerül az az aggály, vajjon pontosan fed-e ez a reális tényálladék a jogtétel alapjául szolgáló tényálladékot. Vagyis felmerül a szabályozott és az ítélet alapjául szolgáló valóság azonosságának a kérdése. Az azonosság pedig legtöbbször nem teljes.” (Uo., 27.)

¹²³ Uo., 40.

¹²⁴ Uo., 50.

A magyar jogbölcseleti gondolkodás legnagyobb sajnálatára Szabónak nem sikerült az „újrealista” jogelméleti szemléletmódjának további rendszerezett kifejtése. A második világháborút követő években az szegedi egyetem jogi karának újjászervezése, majd a fordulat évét követő események – börtönévek, belső emigráció – elvonták alkotó-energiáit a jogbölcselet művelésétől.¹²⁵

9. Az ötvenes évektől kezdődően egzisztenciálisan is veszélyessé vált a korabeli dogmarendszerbe nem „illő” irányzatokra, azok képviselőire, pláne mint élenjáró tudományos eredményekre hivatkozni.¹²⁶ Az önállóságra és nemzetközi elismertségre vágyó magyar jogbölcseleti gondolkodás fejlődése a második világháborút követően a közismert közép-kelet-európai politikai történések tükrében más irányt vett. A Magyarországon 1948/49-ben bekövetkezett baloldali (kommunista) hatalomátvétel, nem csupán a háború utáni politikai, gazdasági és kulturális föllendülést akadályozta meg és perspektivikusan a nyugat-európai fejlődési modellel megvalósításától szakította el hazánkat, hanem – csak utólag tudjuk – négy évtizedes kitérőt eredményezett a magyar jogfilozófia fejlődésében. Így nemcsak a kortárs angolszász jogi gondolkodás eredményeiről, hanem más nyugat-európai jogfilozófiai irodalomban élenjáró elméletekről sem lehetett a lekezelés, a megbélyegzés hangján kívül más értelemben szólni. A „polgári”-nak, sőt „burzsoá”-nak nevezett elméleteket és jogfilozófusok gondolatait – kevés kivétellel – csupán az elhallgatásra ítélt, belső- vagy külső száműzetésüket töltő jogbölcselelőink kezelték valós értékükön. A hivatalos hazai jogelméletre nem tudtak termékenyítő hatást gyakorolni.

10. Végül összegzésként elmondható, hogy a magyar pozitivistá jogbölcseleti gondolkodás kialakulásában a természetjogi (észjog) tanok meghaladásában a mainei-, és főképpen a spenceri tanok meghatározóan fontos szerepet játszottak.

¹²⁵ Még 1947 nyarán a British Council és a magyar kormány ösztöndíjával két hónapot töltött Angliában, ahol az oxfordi egyetemen is megfordult. A kutató munka mellett Londonban megismerkedett Jászi Oszkárral, aki segítséget nyújtott egy Egyesült Államokbeli tanulmányút előkészítésében. Nem rajta múlt, hogy ez útból nem lett semmi. Az 1948/49-es politikai fordulat végleg elsodorta a tudomány művelésétől, az egyetemi pályától. A börtönévekkel „fűszerezett” belső száműzetés csupán a „szemlélő” pozícióját biztosította számára, s az 1956-os tiszavirág életű rehabilitációját leszámítva, csak az 1960-as éveket követően, külföldi szaklapokban megjelent kisebb-nagyobb írásaival lehetett jelen a tudományos közéletben.

¹²⁶ A korabeli légkört, a kritika szellemét és színvonalát jól példázza Szabó Imre 1955-ben megjelent és később Kossuth-díjjal „jutalmazott” monográfiájának – a vele egykorú – Szabó József szemléletmódjáról szóló summázata, ami szerint jogbölcseleti felfogása annak a jogelméleti irányultságnak a „szolgálatában állt”, amely kapcsolatot teremtett a fasiszta jogi ideológia és az amerikai jogbölcselet között, s ez azért veszélyes, mert „az Amerikai Egyesült Államok jogbölcselei veszik át a német újkanti jogfilozófiától és a fasiszta újhegelianus jogbölcselelőktől a reakciós jogfilozófia stafétabotját.” (Vö. SZABÓ Imre, *A burzsoá állam- és jogbölcselet Magyarországon*, /Második javított kiadás/ Budapest, Akadémiai Kiadó, 1980, 491-492.)

Az angol filozófia és jogbölcselet e képviselőinek termékenyítő hatása nélkül nem erősödhetett volna fel a hazai jogfilozófiai gondolkodás önállóvá válásának a folyamata. E tekintetben mindenképpen revízió alá szorul a tanulmány elején hivatkozott megállapítás. Míg azonban a magyar jogpozitivista gondolkodás a rá reveláció erejével ható spenceri tanok bővületéből nem tudott kikeveredni, addig egyes neokantiánus jogfilozófusaink – néha eklektikus jelleggel ugyan – alkotó módon be tudták építeni a korabeli angol-amerikai jogelmélet eredményeit. Az előzőek alapján joggal állíthatjuk, hogy az angolszász jogfilozófia a jogpozitivizmus uralomra jutásától kezdődően a XX. század közepéig számottevő hatást gyakorolt a magyar jogbölcseleti gondolkodókra, s jelentős szerepe volt a magyar jogfilozófia folyamatos megújításában.